Butlletí de la Societat Catalana de Matemàtiques
Vol. 12, núm. 2, 1997. Pàg. 7–45.

Nombres, combinatòria i nusos: del discret al continu*

José María Montesinos Amilibia

1 Introducció

Aquells que m'han precedit en la tasca d'inaugurar el curs en aquesta Acadèmia de ben segur que han experimentat la incertesa i la perplexitat del científic submergit ena les seves recerques personals, a qui es demana que les expliqui en llenguatge planer: *Quiero hacer una prosa,* deia Berceo, *en roman paladino, con el cual suele el pueblo fablar a su vecino, ca non so tan letrado por fer otro latino, bien valdrá, como creo, un vaso de bon vino.* Aquell bon jan sabia el llatí perfectament, però el vi de La Rioja li agradava més. Li passava com a les modistetes de Sant Sebastià: *Iru damatxo Donostiyako [...] josten ere ba-dakite, baña ardua edaten obeki.*[1]

No estic pas demanant que la tradicional gerra d'aigua amb què els oradors ens aclarim la veu sigui substituïda per algun vi de qualitat; simplement manifesto que és una bona lliçó, que tot científic ha d'aprendre, haver de comunicar la seva ciència de manera que brolli dels seus llavis en un llenguatge planer i comprensible per a tothom. Ep!, i sense fer escarafalls per les dificultats que això comporta, ans aprenent a soterrar-les sota un xic d'humor, com ens ensenya el gran poeta Berceo!

Això és ben difícil, i fins i tot en els congressos especialitzats (més que res en els de caràcter general, com el Congrés Internacional que es realitza —com els Jocs Olímpics— cada quatre anys) podem veure com cal lluitar amb aquesta dificultat. Sovint, un conferenciant que està omplint pissarres i més pissarres amb demostracions, teoremes, idees, dibuixos, etc., diu: «bé, aquí els he enganyat una mica: l'argument és més difícil». I això, davant dels especialistes! El punt està que qualsevol ciència, i especialment la ciència matemàtica, s'ha de tractar amb delicadesa. De vegades, la més petita variació d'un enunciat el fa ser fals. Els contaré una petita anècdota sobre això que, com veurem, acaba tràgicament.

L'anècdota és una mica llarga i caldrà posar-hi paciència. Només prometo que

* Versió catalana del discurs inaugural de l'any acadèmic 1996–1997 a la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.

1 «Les tres damiseŀles de Sant Sebastià, de cosir prou que en saben, però el que millor fan és beure vi (Cançó popular donostiarra).»

no començaré amb allò de «devia ser cap a l'any tirurany...», puix que, quan això succeeix, l'orador veu com el públic s'arrepetella a la cadira, amb l'ànim predisposat a la becaina. La meva anècdota comença el 1904 i acaba els anys vuitanta. Tan sols dura, doncs, setanta-sis anys.

Bé, si volem ser exactes, comença una mica abans, a final del segle passat, però l'enunciat de la conjectura de Poincaré (que és el teló de fons de l'anècdota) es va publicar el 1904. Enric Poincaré va ser un savi universal (hom ha dit que fou l'últim savi universal, però això no ho sabem pas: la història demostra que es pot tornar a l'edat de pedra, sobretot en una època en què es comercia amb bombes atòmiques) i aquest savi universal (que posseïa, a més, totes les particularitats del científic mític) tenia el costum, ben curiós, d'escriure els seus treballs de recerca a corre-cuita i no corregir-ne mai les proves d'impremta. A més, en la seva sorprenent manera de concebre la ciència, quan començava a escriure alguna cosa, anava directament al gra, sense adonar-se de l'enorme dificultat que pogués comportar llegir els seus articles: posaré més endavant un exemple d'un diagrama de Heegaard que, després d'anys de recerques sobre aquestes matèries, segueix produint en mi una gran perplexitat.

2 La conjectura de Poincaré

Aclarirem, d'entrada, que la conjectura de Poincaré no és cap conjectura de Poincaré: És cert que Poincaré n'és l'autor, però, de cap manera, no és pas una conjectura. És, senzillament, una pregunta i una profecia ensems. No li escau que l'anomenem *conjectura* i proposo que, en aquesta xerrada, l'anomenem, ara i adés, *pregunta de Poincaré*.

Entre nosaltres circulen una munió d'anècdotes sobre la «conjectura de Poincaré», però, com que es basen en coneixements matemàtics molt tècnics, només ens fan riure a nosaltres. Dit entre parèntesis, aquí el mot *nosaltres* fa referència a una certa mena de geòmetres que ara s'anomenen *topòlegs de baixa dimensió*. Sempre estem envoltats de nusos, políedres, espais hiperbòlics i altres coses semblants que podem visualitzar. La nostra manera de demostrar és veure: si no veiem, no creiem. Això fa que tot esdevingui extremadament variat i cromàtic, i altament geomètric. L'inconvenient rau que, si volem convèncer un col·lega d'alguna cosa, ens cal fer moviments de mans tota l'estona. Els nostres detractors, que afortunadament van disminuint a mesura que la nostra ciència va assolint més popularitat, diuen que no sabem fer una altra cosa que moure les mans.

Som-hi, doncs, amb la «pregunta de Poincaré». M'adono ara que no hi ha cap motiu per suposar que vostès saben en què consisteix. Consisteix que alguna cosa no existeix! No és pas un dels nostres acudits: s'ho han pres seriosament centenars de matemàtics, potser milers, des que Poincaré va profetitzar el 1904 que la qüestió «ens duria massa lluny». Més d'una persona de la sala deu estar pensant: «potser que deixi de divagar i ens digui d'un cop què és la conjectura o pregunta de Poincaré.» Els confesso que divago per estalviar-los un ensurt massa sobtat, perquè ara no tinc altre remei que anar al gra i aquest serà de mal pelar! Si la meva intenció fos atordir-los, en tindria prou d'enunciar una cosa incomprensible però gramaticalment correcta: el qui sap de què va em titllaria, amb raó, de pedant, i el qui no ho sap, potser tindria un treball i desitjaria tocar el pirandó d'aquí, com més aviat millor. Vist això, faré servir l'exemple del gos.

Comencem amb un gos bidimensional: un gos de paper molt fi, però viu. Bé, pensant-ho millor, prenguem dos gossos bidimensionals P_1 i P_2. El primer gos, P_1, viu «planament» a la superfície d'una immensa esfera que també és bidimensional: és a dir, que P_1, que s'anomenarà Pinxo, creu que viu en un pla infinit. No ho oblidem: l'esfera on viu en Pinxo és enorme respecte de la mida d'en Pinxo. El segon gos, que es dirà Gasut, viu a la superfície d'un immens tortell. De la superfície d'un tortell, per raons arquitectòniques que no conec prou bé, nosaltres en diem tor. En Gasut, doncs, viu sobre un immens tor, també bidimensional, i a ell li sembla també, com a en Pinxo, que viu en un pla infinit.

Tots dos, en Gasut i en Pinxo, estan lligats a sengles estaques bidimensionals (més semblants a un parell de monedes que a cap altra cosa, puix que són planes), mitjançant corretges d'escassa longitud, infinitament extensibles i elàstiques. Però, fixem-nos-hi bé, les corretges són planes (com a cinturons sense tercera dimensió) i *mai* no abandonen la superfície: sempre estan sobre l'esfera d'en Pinxo o sobre el tor d'en Gasut. Així que, per entendre'ns, si en Pinxo està lligat al pol nord de la seva esfera i es passeja fins al pol sud, la seva corretja seguirà un meridià de l'esfera: no sortirà pas fora de l'esfera ni anirà en línia recta de nord a sud per «l'espai exterior o interior»: aquest espai exterior o interior, simplement, no existeix, perquè volem que no existeixi; seria com la quarta dimensió al nostre espai tridimensional: l'experiència demostra que qualsevol gos tridimensional, diguem-ne Lleó, lligat amb una corretja, pot deambular amunt i avall, però *sempre veiem la corretja*.

Si hi hagués una quarta dimensió on estigués submergit el nostre espai tridimensional (com l'esfera d'en Pinxo ho està en un de tridimensional), i permetéssim que la corretja d'en Lleó sortís fora de l'espai, per viatjar per la quarta dimensió, simplement no veuríem la part de la corretja d'en Lleó que és a la quarta dimensió: hauria desaparegut de la nostra vista. Bé, això és, doncs, el que no volem. Volem que en Gasut i en Pinxo tinguin la seva corretja *sobre* del tor i l'esfera, respectivament.

Si en Pinxo es passeja per l'esfera, que podem imaginar com la superfície de la Terra, i torna a l'estaca, la corretja recobrarà la seva longitud inicial: no estarà estirada. Això és cert amb una única excepció: el cas en què en Pinxo vagi per un meridià complet. Aleshores, la corretja d'en Pinxo farà una volta completa a l'esfera passant pel pol sud i tornant a l'estaca situada al pol nord, i la corretja no es contraurà, suposant que la resistència que oposen les potes d'en Pinxo impedeixin que en Pinxo sigui arrossegat cap enrere per la tensió de la corretja. Recordin, però, que som topòlegs! La més petita alteració de la posició de la corretja d'en Pinxo farà que s'alliberi del pol sud i en aquest instant la corretja es contraurà, lliscant, per exemple, per damunt de tot l'oceà Pacífic, per tornar a la seva mida original prop de l'estaca d'en Pinxo.

El que estic dient, òbviament, és una manera de visualitzar idees i conceptes topològics usant gossos, corretges i estaques. Topològicament, de l'estaca se'n diu emphpunt base de l'esfera; d'un camí recorregut per en Pinxo i que acaba al punt base se'n diu *camí* o *llaç*; del lliscament de la corretja per a recobrar la seva longitud inicial se'n diu *homotopia* del llaç; la corretja, amb la seva longitud inicial col·locada a la vora de l'estaca, dibuixa un llaç que s'anomena *llaç trivial* i es representa per 1. És possible de multiplicar el llaç L_1 pel llaç L_2 de la manera següent: el punt final del llaç L_1 es deixa anar de l'estaca i es lliga al punt inicial del llaç L_2, que també hem deixat anar de l'estaca. El llaç que en resulta consisteix que en Pinxo recorre L_1 i, a continuació, L_2; es representa per $L_1 \cdot L_2$. Observin que si considero un llaç qualsevol L, sempre hi ha un llaç que consisteix a recórrer L en sentit invers; se'n diu llaç L^{-1}; aleshores $L \cdot L^{-1}$ és la corretja que surt de l'estaca, segueix tot el llaç L i després, sense tocar l'estaca, segueix L a l'inrevés: la corretja, òbviament, es contreu fins a convertir-se en el llaç trivial 1. És a dir que $L \cdot L^{-1} = 1$.

Hem arribat al cor de la idea de Poincaré: si en un espai (sigui l'esfera d'en Pinxo, el tor d'en Gasut o l'espai en què vivim) marquem un punt base E (estaca) i prenem tots els camins que comencen i acaben a E, i suposem que són iguals dos camins L_1 i L_2 que difereixen en una homotopia (L_1 llisca per sobre d'una certa àrea i es converteix en L_2), és possible de definir en aquest espai de camins un producte amb identitat 1 (el camí trivial) tal que tot camí L té invers L^{-1} (és a dir, $L \cdot L^{-1} = 1$) i el producte és associatiu. Aquesta estructura de camins amb producte de camins és el que els matemàtics anomenem *un grup*. Del grup de camins d'un espai se'n diu *grup de Poincaré* o *grup fonamental* de l'espai.

Tornem a l'esfera d'en Pinxo. La seva estaca és E. Com que tot camí basat en E és homotòpic al camí trivial, és a dir, es contreu sobre l'esfera fins a reduir-se al llaç inicial, resulta que el grup de Poincaré de l'esfera és el grup que consta d'un únic element: l'element 1, el camí trivial.

Des del punt de vista d'en Pinxo, és francament confortable saber que viu en un espai amb grup de Poincaré trivial, perquè si en Pinxo se'n va a estirar les cames per la seva esfera i torna a l'estaca i es posa a jeure ho farà plàcidament sense que res pertorbi el seu son. No ho tindrà tan fàcil en Gasut. Aquest potser s'haurà passejat fent la volta a l'immens tor on viu i, quan dormi prop de la seva estaca, la corretja no s'haurà contret perquè el camí L que ha seguit la corretja no pot lliscar i tornar a l'estaca *sense sortir fora del tor*. És a dir, que la corretja d'en Gasut, quan s'adormi, tindrà una longitud enorme i estarà tibantíssima. Quan en Gasut iniciï el seu dolç son i les seves potes no puguin compensar la tensió de la seva corretja, veurem con la corretja arrossegarà l'infortunat Gasut. La corretja recobrarà la seva longitud inicial a força de recórrer L^{-1}, perquè, com que $L \neq 1$, l'única manera que L es converteixi en 1 és multiplicant-lo per L^{-1}. En resum, la vida d'en Gasut serà un purgatori i, si és prou prudent, limitarà les seves passejades a un entorn de l'estaca en què el grup de Poincaré sigui trivial.

Bé, estic ja en condicions de dir-los quina és la conjectura de Poincaré. Abans de res, els comunico que l'esfera i el tor són exemples d'allò que els topòlegs en diem *varietats bidimensionals tancades*: no tenen vora, com tindria, per exemple, l'hemisferi nord de l'esfera terrestre, la vora de la qual és l'equador, i es poden recobrir amb un nombre finit de mapes. És clar que la superfície terrestre es pot descriure amb un atles amb un nombre finit de mapes, i el mateix passa amb el tor. També hi ha varietats tridimensionals tancades. Els fulls de l'atles són cubs, en lloc de pàgines rectangulars, i hi ha un nombre finit de fulls cúbics.

Hi ha una varietat tridimensional, una de les infinites que hi ha, que ens interessa ara a nosaltres: l'esfera tridimensional.

Per tal de visualitzar-la, pensem primer en el seu anàleg bidimensional: la superfície esfèrica S^2. Fem-ne una tomografia: tallem S^2 per una infinitat de plans paral·lels. Veurem primer un punt aïllat (el pol nord); després veurem petits cercles concèntrics (els paral·lels terrestres) que creixen en diàmetre fins a arribar a un màxim a l'equador; després el procés s'inverteix: els cercles van disminuint en diàmetre fins a reduir-se a un únic punt (el pol sud). Una tomografia de l'esfera tridimensional o 3-esfera S^3 comença també amb un punt aïllat (el pol nord); després segueixen petites superfícies esfèriques concèntriques que creixen en diàmetre fins a arribar a un màxim en una superfície esfèrica anomenada *equatorial*; després s'inverteix el procés: les superfícies esfèriques disminueixen en diàmetre fins a convertir-se en un únic punt (el pol sud). Com veuen, la unió del pol nord amb totes les superfícies esfèriques que el tenen per centre, fins a arribar a l'equador, formen una bola tridimensional B_1. Igualment, les esferes bidimensionals que envolten el pol sud formen una altra bola tridimensional B_2 que té en comú amb B_1 la 2-esfera equatorial. La bola B_1 és l'hemisferi nord de S^3 i la bola B_2 és l'hemisferi sud de S^3: els dos hemisferis estan enganxats l'un amb l'altre per les seves fronteres comunes: la superfície esfèrica equatorial S^3. Ho poden visualitzar d'una altra manera. Imaginin que són davant d'un mirall. Davant d'aquest hi posen una bola 3-dimensional (per exemple, una taronja): aquesta és la bola B_2 amb el centre al pol sud. Si acosten la taronja al mirall, la frontera de la taronja (equador bidimensional) sembla que es vulgui identificar amb la seva imatge. De fet, aquesta identificació podria dur-se a terme si la taronja fos tan gran que la seva frontera arribés a ser el pla infinit del mirall. Així, S^3 no és una altra cosa que els dos costats del mirall més un punt ideal a l'infinit. És a dir, és l'espai euclidià tancat amb un punt ideal a l'infinit. Succeeix que el grup de Poincaré de l'esfera tridimensional S^3 és trivial, com en el cas de S^2.

La conjectura de Poincaré és que, llevat de l'esfera tridimensional S^3, cap altra varietat tridimensional M té grup de Poincaré trivial. És a dir, que si el grup de Poincaré de M és trivial, aleshores M és S^3. Avui en dia, això està encara per veure i així, tal com estan avui les coses, podria existir un contraexemple a la conjectura. Seria una 3-varietat tancada M tal que el seu grup de Poincaré fóra trivial, sense que M fos S^3. També podria ser que un contraexemple d'aquesta mena no existís. Simplement, no ho sabem: la conjectura de Poincaré és un problema obert. És el problema obert més important de la topologia.

Un punt curiós d'aquest assumpte és que hom podria conjecturar el mateix en altres dimensions. Per exemple: si M és una 2-varietat tancada amb grup de Poincaré trivial, és $M = S^2$? La resposta és sí. També: si M és una n-varietat tancada, $n > 3$, homotòpicament equivalent a la n-esfera S^n, és M homeomorfa a S^n? La resposta és sí. Ens trobem que l'única dimensió en què ignorem la resposta és la dimensió 3, precisament la dimensió sobre la qual Poincaré va formular la seva pregunta.

Em sembla que ja he deixat les coses ben clares: en dimensió 3 no sabem si una varietat tancada pot tenir grup de Poincaré trivial sense ser S^3.

3 La generalització de Waldhausen de la conjectura de Poincaré

Pensin en una fleca. Sobre la taula de marbre hi ha una massa de farina: una coca. D'això se'n diu, en topologia, *bola.* Facin vint forats a la coca que la travessin de dalt a baix, fins a la taula de marbre. D'això se'n diu, en topologia, *braçalet de gènere* 20. Hem dit abans que S^3 s'obté enganxant dues boles B_1 i B_2 per la seva frontera: es diu que S^3 té gènere zero (perquè els braçalets B_1 i B_2, com que no tenen forats, es diu que tenen gènere zero). Doncs bé, succeeix que tota 3-varietat tancada s'obté enganxant, per la seva frontera, dos braçalets del mateix gènere. Una mateixa 3-varietat admet moltes construccions diferents. Però, donada una 3-varietat tancada M, hi haurà una manera d'obtenir-la enganxant dos braçalets de gènere *mínim*; aquest gènere mínim s'anomena *gènere de* M i es representa per $g(M)$. Així, $g(S^3) = 0$. Recíprocament, si $g(M) = 0$, aleshores M és S^3 i, d'aquesta manera, podem reformular la pregunta de Poincaré així: si el grup de Poincaré de M és trivial, aleshores $g(M) = 0$.

Ara comença el drama que he anunciat a l'inici de la xerrada i que acaba tràgicament. Tot comença amb una ingènua observació. Sigui G un grup; un conjunt d'elements de G es diu que genera G si, a còpia de multiplicar aquests elements i els seus inversos de totes les maneres possibles, es poden obtenir tots els altres elements de G. Naturalment, tot grup G posseeix un sistema de generadors: el conjunt mateix de tots els elements de G. Aquesta és una ximpleria molt pròpia dels matemàtics. Ens defensem dient que, almenys, tot grup admet *algun* sistema de generadors. Naturalment, del que es tracta és de considerar el mínim nombre possible d'elements que generen G: se'n diu *rang de* G i el denotarem per $\operatorname{rang}(G)$. La ingènua observació a què m'he referit abans és que si M és una 3-varietat tancada, el rang del grup de Poincaré de M, que designarem $\operatorname{rang}(M)$, és menor o igual que $g(M)$: el rang de M és menor o igual que el seu gènere. Demostrar això és una obvietat i, tenim, per tant, una ingènua observació. Tornem-ho a recordar: el rang és menor o igual que el gènere. El rang és un concepte algebraic; el gènere és un concepte geomètric: el rang ens diu alguna cosa de caràcter algebraic sobre la 3-varietat M, és a dir, diu alguna cosa més dèbil que el gènere; el gènere és geomètric: una afirmació sobre el gènere és més forta que una afirmació sobre el rang. Doncs bé: quan els matemàtics no sabem què fer, tenim costum de generalitzar; l'experiència ens ha demostrat moltes vegades com n'és, d'efectiu, això, sempre que el resultat més general sigui correcte. El que li passa a la pregunta de Poincaré és que és finíssima: l'amarga història de moltes «demostracions» ensenya que si hom generalitza té moltes probabilitats que la generalització sigui falsa. Així, una molt bona mala jugada que podem fer als nostres col·legues consisteix a generalitzar la conjectura de Poincaré i deixar que els altres s'hi estavellin.

Això és precisament el que va fer l'alemany F. Waldhausen. Aquest matemàtic, que es deu acostar als seixanta, és un dels més brillants de la tradició de geòmetres-topòlegs alemanys que conté Dehn, Reidemeister, Kneser i Haken. Doncs bé: Waldhausen va publicar, cap a l'any 1978,[2] la conjectura següent:

$$\operatorname{rang}(M) = g(M).$$

Observin ara que el *rang* és igual al gènere. Això és molt fort: es tracta d'obtenir un resultat geomètric (sobre el gènere) a partir d'un d'algebraic (sobre el rang), per a tota M; d'una cosa feble passar-ne a una de forta: molt perillós!

El que és interessant de la conjectura de Waldhausen és que generalitza la conjectura de Poincaré, perquè si el grup de Poincaré de M és trivial, el seu rang és zero i això, segons la conjectura de Waldhausen, ha d'implicar que el gènere de M és zero, el que comporta que $M = S^3$: la conjectura de Poincaré.

En aquest astut parany preparat per Waldhausen hi va ensopegar un cert matemàtic molt bo de la Universitat d'Urbana. En aquesta Universitat hi ha dos matemàtics més coneguts per les seves provatures amb la conjectura de Poincaré. Un és l'alemany Haken, citat abans (que va resoldre el problema dels quatre colors). L'altre és Craggs, que ha investigat durant anys el problema del rang. El matemàtic a qui em refereixo l'anomenarem X, seguint una antiga tradició algebraica. Perquè es facin una idea de com estan les coses, Haken sol dir que ha escrit fins a quaranta «demostracions» de la conjectura de Poincaré. Una vegada, li vaig preguntar la seva opinió sobre la conjectura i em va dir que creu que és falsa i que és per això que ha deixat

2 «Alguns problemes de 3-varietats». *Proc. of Symposia in Pure Math.* 32, p. 313–322.

de treballar-hi.[3] Però tornem a X. X va treballar exclusivament en la conjectura de Waldhausen fins al 1984; X pretenia demostrar que la conjectura de Waldhausen era certa. Suposo que devia escriure, en tot aquest temps, centenars de resultats matemàtics, però no ho sabem pas del cert, perquè no va publicar res.

Bé, per escurçar una mica l'anècdota, diguem que el fet és que un matemàtic francès, M. Boileau, i un altre d'alemany, H. Zieschang, treballant junts, van trobar el 1984 un contraexemple a la conjectura de Waldhausen.

L'exemple va aparèixer publicat en la prestigiosa revista *Inventiones*[4] i, passat un més, X moria de càncer. En una carta de Craggs, escrita dies després de la mort, em deia que l'impacte moral sofert per X va ser tan fort que ell (Craggs) i Haken estaven segurs que el càncer es desenvolupà com a conseqüència del disgust.

El que potser resulta més macabre és que el contraexemple és fàcil: una varietat fibrada de Seifert que té gènere 3 i rang 2. L'exemple és molt bo, perquè s'aprecia bé el motiu de la impossibilitat de realitzar geomètricament una certa manipulació algebraica. És curiosa la manca de ressò que aquest exemple ha tingut entre els geòmetres. Jo opino que un geòmetra que estigui convençut de la falsedat de la conjectura de Poincaré hauria de dedicar els seus millors esforços a examinar aquest exemple. Malament si, entretant, algú prova la conjectura de Poincaré!

4 La conjectura de Poincaré i la dimensió 4

Tornem, però, al parany de Waldhausen. Com hem vist, ja ha fet un mort. En la mateixa línia, jo he parat un altre parany.[5] Es tracta d'una generalització de la pregunta de Poincaré que en principi és més fina que la de Waldhausen. Els anticipo que encara no sóc reu d'homicidi. La meva conjectura, que generalitza la de Poincaré, roman oberta. Més que com a conjectura, l'he formulat com a pregunta, ja que sospito que la resposta és també negativa, i sap molt greu llegir que una conjectura pròpia és falsa (ho dic per pròpia experiència).

El que faig és generalitzar aquest cop el concepte de gènere d'una varietat tridimensional tancada M. Trec a M una bola tridimensional i obtinc una varietat M_* amb frontera l'esfera que és la vora de la bola treta. Aleshores M_* es pot veure com un braçalet de gènere igual al gènere de M, al qual s'enganxen g discs al llarg de les seves fronteres i després s'eixamplen aquests discs perquè el resultat sigui tridimensional. Si formem el producte cartesià de M_* per l'interval tancat $[-1,1]$, obtenim una varietat de dimensió 4 $\tilde{M}$, la vora de la qual és el resultat d'enganxar M_* amb si mateix al llarg de la seva frontera: és a dir, la vora de $\tilde{M}$ és $2M$ (que se'n diu el *doble de* M). El fet que M_* sigui representable com un braçalet de gènere g més g discs eixamplats implica que $\tilde{M}$ pot representar-se com un braçalet tetradimensional de gènere g amb g discs eixamplats fins a la dimensió quatre. Del mínim $\tilde{g}$ possible per a aquesta darrera representació de $\tilde{M}$ en dic el *supergènere de* M, $sg(M)$. Acabo de demostrar que, per a tota M, $sg(M) \leq g(M)$. La meva pregunta és, doncs, aquesta: *és el rang de* M *igual al supergènere de* M? Naturalment, podria passar que el gènere de M fos sempre igual al seu supergènere, però això no se sap pas. Si fos així, la meva pregunta coincidiria amb la conjectura de Waldhausen, que

3 Qui no les pot haver diu que són verdes.

4 *Inventiones Math.* 76, p. 455–468.

5 «Nota sobre un resultat de Boileau-Zieschang». *Lect. Notes, London Math. Soc.* 112 (1986), p. 241–252; «La discrepància entre el rang i el gènere de Heegaard d'una 3-varietat». *Note di Matematica.* Suplement al v. 9 (1989), p. 101–117, d'una conferència pronunciada a Lecce el 23 de juny de 1989.

és falsa. En particular, el gènere del contraexemple de Boileau-Zieschang, al qual m'he referit abans, és 3; jo sospito que el supergènere és 3 també, amb la qual cosa la meva pregunta tindria resposta negativa, però això segueix essent un problema obert.

La meva pregunta, si té resposta afirmativa, implica també la pregunta de Poincaré. En efecte, si el rang de M és zero, aleshores el supergènere de M seria zero; $\tilde{M}$ seria un braçalet tetradimensional de gènere zero: una bola de dimensió 4. Aleshores, la vora de $\tilde{M}$ seria la vora d'una bola de dimensió 4, és a dir, l'esfera de dimensió 3. Però, com que la vora de $\tilde{M}$ és el doble de M, deduiríem que el doble de M és S^3. És a dir, a S^3 hi hauria una 2-esfera S^2 que, a un costat i l'altre, vorejaria M_*. Però, un cert teorema de J. W. Alexander diu que una tal S^2 ha de vorejar dues boles de dimensió 3. En conseqüència, M_* és una bola de dimensió 3. I, com que M s'obté de M_* enganxant-li la bola que li vam treure al començament, deduïm que el gènere de M és zero i M és S^3: la pregunta de Poincaré.

5 Algunes consideracions sobre l'infinit i el finit

Passem ara al rovell de l'ou de la meva conferència. Vull, avui i aquí, il·lustrar la relació entre l'infinit matemàtic i el finit. Per fer-ho, prendré tres exemples senzills, un de teoria de nombres, un altre de topologia combinatòria i el tercer de teoria de nusos, on es veu com aquest infinit matemàtic està sovint recolzat en alguna part de la ciència matemàtica de caràcter finit, com la teoria de nombres, la combinatòria, la teoria de nusos, etc.; sense oblidar que els enunciats matemàtics solen tenir sempre un cert caràcter universal i que, parlant pròpiament, les teories anteriors són també teories de l'infinit, però d'un infinit discret, en contraposició a l'infinit continu, que és el que és difícil de conceptualitzar.

La tensió entre finit i infinit és una constant en la història de les matemàtiques, i és la font d'on han brollat, brollen i brollaran les grans idees que fan de les matemàtiques la reina de les ciències. Com a mostra, pensin un moment en la història del càlcul infinitesimal, avançat per Arquimedes, descobert per Leibnitz i Newton i fonamentat primer per Cauchy i, més recentment, per Robinson.

En un llibre d'aparició recent, escrit en anglès per Donald Spencer i titulat *Dates clau en la història dels nombres*, hi ha algunes efemèrides curioses que no avalen pas la qualitat del llibre, però que ens poden servir a nosaltres per anar fent cap al nostre assumpte. Anem a l'any 1710 i llegim que un cert esclau de Virgínia, anomenat Tomàs Fuller, podia multiplicar nombres de quatre i cinc dígits mentalment i calcular, també mentalment, el nombre de segons d'un període de temps donat. La veritat és que no sé pas per què Spencer inclou aquesta dada històrica estranya i insòlita com a «data clau en la història dels nombres», llevat que es refereixi als números de circ.[6] Deixant de banda, però, els gustos de Spencer, ens sorprèn que un esclau, que podem suposar ignorant, tingui un poder mental tan fort. Podríem preguntar-nos si la característica més genuïna d'un matemàtic consisteix en la possessió d'una potència de càlcul d'aquesta mena. Dintre del mateix ordre de coses, vegem una altra efemèride, aquesta de l'any 1751. Sembla que aquest any un cert Jedediah Buxton va calcular mentalment el nombre de polzades cúbiques d'un bloc de pedra de 23 145 789 iardes de llargada, 5 642 732 d'amplada i 54 965 d'alçada. Reconeixeran vostès que ara la cosa és encara més curiosa: el bloc era de pedra!, tan

6 Joc de paraules intraduïble, que el lector pot fàcilment endevinar (N. del t.).

inexistent, és clar, com si fos de pega dolça, però ens quedem amb el dubte de si en Jedediah hauria pogut fer el càlcul si el bloc hagués estat de fusta i d'unes mides més modestes que les d'una pedra de 50 quilòmetres d'alçada. La veritat és que, llegint aquesta efemèride, no sé què m'estranya més, les peculiars mides del bloc o la seva naturalesa. Sembla que en enfrontem aquí més a un problema de psiquiatria o psicologia que a una «data clau de la teoria de nombres». Potser aquella ciència que s'anomena *moderna* ens podrà explicar l'origen d'aquestes fetes tan sorprenents.

En un altre ordre de coses, una mica més serioses, hi ha el càlcul realitzat per Lleonard Euler el 1732. Aquest era, també, un gran calculista, però, sobretot, era un gran matemàtic i, de tota manera, es va entossudir a veure si el cinquè nombre de Fermat $2^{32} + 1 = 4\,294\,967\,297$ era primer o no. Aquest cop no sabem, ni se'ns diu, quant de temps hi va dedicar, però hom pot sospitar que va ser molt. Doncs bé, Euler va comprovar que aquest nombre tan gran és compost; concretament, és el producte de 641 i 6 700 417.

Per què un esforç tan considerable i aparentment tan inútil? Certament, va ser per imperatiu de la recerca matemàtica, que moltes vegades és tan experimental com puguin ser-ho la física o la química. En la recerca matemàtica, com en l'astronomia, ens cal l'observació. Al cap i a la fi, els grans ordinadors moderns són per a nosaltres, els matemàtics, com a potents telescopis. De què no haurien estat capaços Euler o Gauss, per exemple, amb l'assistència d'aquestes màquines? La resposta és més enllà de tota ponderació.

Un altre exemple similar que revela, a més de capacitat de càlcul, una gran paciència, és el que ens ofereix Antoni Fenkel: el 1776 tenia calculats tots els factors primers de tots els nombres fins al 2 000 000. Quina motivació empenyia aquests homes? Només puc imaginar la curiositat o l'observació; la mateixa que ha empès moltes persones a calcular milers de decimals de π, com en el cas dels germans David i Gregori Chudnovsky, russos, que el 1989 tenien calculades 1 011 196 691 xifres decimals.

El coneixement de π amb aproximació de diversos decimals és un problema històric d'enorme importància perquè, mitjançant aquest coneixement, poden construir-se taules trigonomètriques molt interessants per a la navegació i l'astronomia (generació de calendaris). Però el càlcul de tants milions de decimals no s'explica pas per la seva utilitat pràctica. Des d'aquest punt de vista, n'hi ha prou amb cinc decimals per a gairebé tots els problemes que trobem en les aplicacions.

Com diu H. Tietze en el seu llibre *Problemes famosos de les matemàtiques*: «Amb quatre decimals n'hi ha prou per a determinar la circumferència d'un cercle amb error inferior a un mil·límetre, si el radi és de 30 metres o menys. Si el radi és tan gran com el de la Terra, n'hi ha prou amb deu decimals. Si el cercle té un radi tan gran com la distància de la Terra al Sol, n'hi ha prou amb cinquanta decimals per a determinar la circumferència amb error menor d'un mil·límetre. Si volem imaginar la increïble exactitud que s'obté amb cent decimals de π, considerem el problema següent: Prenem una esfera amb el centre a la nostra Terra, que s'estengui fins a Sírius. Com que la velocitat de la llum és de 300 000 quilòmetres per segon, trigaríem vuit anys i nou mesos a atènyer la superfície de l'esfera. Omplim aquesta esfera de microbis, de tal manera que cada mil·límetre cúbic contingui un bilió de microbis. Ara, si tots aquests microbis els disposéssim en línia recta, de manera que la distància d'un al següent fos igual a la distància entre la Terra i Sírius, i prenguéssim la circumferència de radi igual a la distància del primer al darrer, aleshores l'error que cometríem en calcular la longitud d'aquesta circumferència utilitzant cent decimals de π seria menor que un dècim de la milionèsima part d'un mil·límetre.»

És a dir, els motius pràctics expliquen els càlculs d'Arquimedes (240 aC), que coneixia dos decimals de π o també, per posar un exemple exòtic, els de Takakazu Seki, nascut el 1642 a Tokyo (que aleshores es deia Edo), que va obtenir el valor 3,14159265358 a força d'inscriure a la circumferència un polígon de $2^{17} = 131\,072$ costats. Si hagués tingut més paciència, el seu mètode li hauria proporcionat fins a setze decimals exactes; però això ho sabem avui: Seki no sabia quants decimals eren exactes. El deixeble de Seki, Katahiro Takebe (1664–1739), va obtenir l'aproximació 5419351/1725033=3,141592653589..., mitjançant la utilització de fraccions contínues.

6 Del finit a l'infinit a teoria de nombres

Els càlculs dels germans Chudnovsky no s'expliquen pas per raons pràctiques. Nogensmenys, el seu treball no és banal. Es tracta aquí del nombre π: un dels nombres més importants de les matemàtiques, i el que es busca, entre altres coses, és si hi ha alguna regularitat en l'aparició de decimals. Essent π un nombre irracional, el seu desenvolupament decimal no és periòdic i no sembla possible que es pugui conèixer la xifra que ocuparà un lloc prèviament escollit del desenvolupament, sense conèixer les xifres anteriors. Respecte a això, Lluís Santaló, en el seu interessant llibre *La matemàtica: una filosofia i una tècnica*, ens diu:

> si suposem que les lletres de l'alfabet majúscules i minúscules més els signes de puntuació constitueixen un total de 100 caràcters d'impremta diferents i adoptem un sistema de numeració de base 100 de manera que les seves 100 xifres representin els caràcters d'impremta esmentats, podem dir, seguint Borel, que un nombre irracional com π o el logaritme de 3 estarà escrit en aquest sistema de numeració segons una sèrie il·limitada de pàgines en les que els caràcters se succeiran segons una llei aritmètica que desconeixem, però que està rigorosament determinada per la definició mateixa del nombre considerat. Si aquest nombre és absolutament normal, totes les agrupacions de caràcters són igualment probables i, per tant, prolongant tant com calgui l'escriptura d'aquest nombre, estarem segurs que trobarem, amb la freqüència que desitgem, totes les agrupacions possibles. Si escrivim el nombre π, que suposem que és absolutament normal, en aquest sistema de numeració, trobarem aleshores, tard o d'hora, la pàgina que ara estic escrivint i també el text complet de les obres de Víctor Hugo i també el text dels diaris que apareixeran de ara en un segle, si és que en aquesta època hi ha diaris. Tot això està contingut en el nombre π, juntament amb altres moltes coses.

Un nombre és normal quan la freqüència de totes les xifres 0, 1, 2 fins a 9 en el desenvolupament del nombre és la mateixa per a totes i, per tant, val un dècim. Si succeeix el mateix per a qualsevol altre sistema de numeració de base no decimal, sigui el que sigui, es diu que el nombre és absolutament normal. És clar que no sabem si π és absolutament normal, tot i que els càlculs fets fins ara així ho confirmen. Aquesta frase de Borel, que produeix el vertigen de l'infinit, no és sinó

3.141	59265	35897	93238	46264	33832	79502	88419	71693	99375	10582	09749	44592	30781
64062	86208	99862	80348	25342	11706	79821	48086	51328	23066	47093	84460	95505	82231
72535	94081	28481	11745	02841	02701	93852	11055	59644	62294	89549	30381	96442	88109
75665	93344	61284	75648	23378	67831	65271	20190	91456	48566	92346	03486	10454	32664
82133	93607	26024	91412	73724	58700	66063	15588	17488	15209	20962	82925	40917	15364
36789	25903	60011	33053	05488	20466	52138	41469	51941	51160	94330	57270	36575	95919
53092	18611	73819	32611	79310	51185	48074	46237	99627	49567	35188	57527	24891	22793
81830	11949	12983	36733	62440	65664	30860	21394	94639	52247	37190	70217	98609	43702
77053	92171	76293	17675	23846	74818	46766	94051	32000	56812	71452	63560	82778	57713
42757	78960	91736	37178	72146	84409	01224	95343	01465	49585	37105	07922	79689	25892
35420	19956	11212	90219	60864	03441	81598	13629	77477	13099	60518	70721	13499	99998
37297	80499	51059	73173	28160	96318	59502	44594	55346	90830	26425	22308	25334	46850
35261	93118	81710	10003	13783	87528	86587	53320	83814	20617	17766	91473	03598	25349
04287	55468	73115	95628	63882	35378	75937	51957	78185	77805	32171	22680	66130	01927
87661	11959	09216	42019	89380	95257	20106	54858	63278	86593	61533	81827	96823	03019
52035	30185	29689	95773	62259	94138	91249	72177	52834	79131	51557	48572	42454	15069
59508	29533	11686	17278	55889	07509	83817	54637	46493	93192	55060	40092	77016	71139
00984	88240	12858	36160	35637	07660	10471	01819	42955	59619	89467	67837	44944	82553
79774	72684	71040	47534	64620	80466	84259	06949	12933	13677	02898	91521	04752	16205
69660	24058	03815	01935	11253	38243	00355	87640	24749	64732	63914	19927	26042	69922
79678	23547	81636	00934	17216	41219	92458	63150	30286	18297	45557	06749	83850	54945
88586	92699	56909	27210	79750	93029	55321	16534	49872	02755	96023	64806	65499	11988
18347	97753	56636	98074	26542	52786	25518	18417	57467	28909	77772	79380	00816	47060
01614	52491	92173	21721	47723	50141	44197	35685	48161	36115	73525	52133	47574	18494
68438	52332	39073	94143	33454	77624	16862	51898	35694	85562	09921	92221	84272	55025
42568	87671	79049	46016	53466	80498	86272	32791	78608	57843	83827	96797	66814	54100
95388	37863	60950	68006	42251	25205	11739	29848	96084	12848	86269	45604	24196	52850
22210	66118	63067	44278	62203	91949	45047	12371	37869	60956	36437	19172	87467	76465
75739	62413	89086	58326	45995	81339	04780	27590	09946	57640	78951	26946	83983	52595
70982	58226	20522	48940	77267	19478	26848	26014	76990	90264	01363	94437	45530	50682
03496	25245	17493	99651	43142	98091	90659	25093	72216	96461	51570	98583	87410	59788
59597	72975	49893	01617	53928	46813	82686	83868	94277	41559	91855	92524	59539	59431
04997	25246	80845	98727	36446	95848	65383	67362	22626	09912	46080	51243	88439	04512
44136	54976	27807	97715	69143	59977	00129	61608	94416	94868	55584	84063	53422	07222
58284	88648	15845	60285	06016	84273	94522	67467	67889	52521	38522	54995	46667	27823
98645	65961	16354	88623	05774	56498	03559	36345	68174	32411	25150	76069	47945	10965
96094	02522	88797	10893	14566	91368	67228	74894	05601	01503	30861	79286	80920	87476
09178	24938	58900	97149	09675	98526	13655	49781	89312	97848	21682	99894	87226	58804
85756	40142	70477	55513	23796	41451	52374	62343	64542	85844	47952	65867	82105	11413
54735	73952	31134	27166	10213	59695	36231	44295	24849	37187	11014	57654	03590	27993
44037	42007	31057	85390	62198	38744	78084	78489	68332	14457	13868	75194	35064	30218
45319	10484	81005	37061	46806	74919	27819	11979	39952	06141	96634	28754	44064	37451
23718	19217	99983	91015	91956	18146	75142	69123	97489	40907	18649	42319	61567	94520
80951	46550	22523	16038	81930	14209	37621	37855	95663	89377	87083	03906	97920	77346
72218	25625	99661	50142	15030	68038	44773	45492	02605	41466	59252	01497	44285	07325
18666	00213	24340	88190	71048	63317	34649	65145	39057	96268	56100	55081	06658	79699
81635	74736	38405	25714	59102	89706	41401	10971	20628	04390	39759	51567	71577	00420
33786	99360	07230	55876	31763	59421	87312	51471	20532	92819	18261	86125	86732	15791
98414	84882	91644	70609	57527	06957	22091	75671	16722	91098	16909	15280	17350	67127
48583	22287	18352	09353	96572	51210	83579	15136	98820	91444	21006	75103	34671	10314
12671	11369	90865	85163	98315	01970	16515	11685	17143	76576	18351	55650	88490	99898
59982	38734	55283	31635	50764	79185	35893	22618	54896	32132	93308	98570	64204	67525
90709	15481	41654	98594	61637	18027	09819	94309	92448	89575	71282	89059	23233	26097
29971	20844	33573	26548	93823	91193	25974	63667	30583	60414	28138	83032	03824	90375
89852	43744	17029	13276	56180	93773	44403	07074	69211	20191	30203	30380	19762	11011
00449	29321	51608	42444	85963	76698	38952	28684	78312	35526	58213	14495	76857	26243
34418	93039	68642	62434	10773	22697	80280	73189	15441	10104	46823	25271	62010	52652
27211	16603	96665	57309	25471	10557	85376	34668	20653	10989	65269	18620	56476	93125
70586	35662	01855	81007	29360	65987	64861	17910	45334	88503	46113	65768	67532	49441
66803	96265	79787	71855	60845	52965	41266	54085	30614	34443	18586	76975	14566	14068
00700	23787	76591	34401	71274	94704	20562	23053	89945	61314	07112	70004	07854	73326
99390	81454	66464	58807	97270	82668	30634	32858	78569	83052	35808	93306	57574	06795
45716	37752	54202	11495	57615	81400	25012	62285	94130	21647	15509	79259	23099	07965
47376	12551	76567	51357	51782	96664	54779	17450	11299	61489	03046	39947	13296	21073
40437	51895	73596	14589	01938	97131	11790	42978	28564	75032	03198	69151	40287	08085
99048	01094	12147	22131	79476	47772	62241	42548	54540	33215	71853	06142	28813	75850
43063	32175	18297	98662	23717	21591	60771	66925	47487	38986	65494	94501	14654	06284
33663	93790	03976	92656	72146	38530	67360	96571	20918	07638	32716	64162	74888	80078
69256	02902	28472	10403	17211	86082	04190	00422	96617	11963	77921	33757	51149	59501
56604	96318	62947	26547	36425	23081	77036	75159	06735	02350	72835	40567	04038	67435
13622	22477	15891	50495	30984	44893	33096	34087	80769	32599	39780	54193	41447	37744
18426	31298	60809	98886	87413	26047	21569	51623	96586	45730	21631	59819	31951	67353

TAULA 1: 5 038 dígits decimals de π.

una advertència per a l'adequada comprensió de la llei dels grans nombres de Jacob Bernouilli, i una recordança de com pot resultar subtil la teoria de probabilitats.[7]

El que hem dit il·lustra molt bé la diferència que hi ha entre les matemàtiques i el càlcul. Per Leibnitz, la repetició de càlculs, basats en un mateix algorisme, era una tasca pròpia d'esclaus i és per això que va treballar en la invenció d'una màquina que els dugués a terme automàticament. Avui, el seu somni és una realitat i podem realitzar amb gran facilitat les operacions esbalaïdores dels calculistes que hem esmentat.

Les matemàtiques no són pas un mer exercici de càlcul. Encara que això sigui obvi, la majoria de la gent del carrer creu el contrari. Un amic meu, doctor en filosofia, quan li vaig dir a què em dedicava, m'engaltà: «però si les matemàtiques són una ciència closa!» És penós de constatar com hi ha persones, amb una elevada educació universitària o tècnica, que ni tan sols coneixen la naturalesa de les matemàtiques. Respecte d'això i parlant de la quadratura del cercle, Otto Toeplitz, en el seu meravellós llibre *El càlcul: un enfocament genètic*, ens diu:

> Hi ha gent que no comprèn el punt principal del problema. Per exemple, del sofista Antifont que vivia a Atenes cap a la mateixa època que Hipòcrates, ens diu Aristòtil que va inscriure un quadrat en un cercle i aleshores va construir triangles isòsceles sobre els seus costats, formant un octògon regular inscrit en el cercle i, de manera similar, un polígon regular de setze costats i així successivament. Com que tot polígon rectilini es pot transformar en un quadrat, Antifont creia que existeix, o ha d'existir, un polígon d'un nombre de costats prou gran idèntic al cercle i que el quadrat en què es pugui transformar seria la solució de la quadratura del cercle. Aquest argument, que era prou vàlid per a un cercle concret, ni que fos dibuixat amb un compàs molt fi, va ser refusat per Aristòtil com a invàlid per al cercle ideal de la geometria. També Hipòcrates tenia el concepte clar de la geometria com una ciència exacta que tractava de configuracions ideals, com es demostra en una certa cita d'Anaxàgoras.
>
> És precisament quan es tracta de la discussió d'un tema concret especial i no en un debat filosòfic, on veiem la diferència existent entre el pensament dels sofistes d'aquella època i l'autèntic pensament científic que va néixer en aquells temps. També avui, després de dos mil any d'història de la ciència, hi ha encara molta gent que és incapaç de comprendre la naturalesa ideal dels objectes de la ciència matemàtica i els contemplen com a cosa de menor importància, com voler buscar tres peus al gat. Aquí els sofistes apareixen no com a persones ridícules, sinó com a representants d'una actitud mental que existeix fins avui i que continua lluitant contra la ciència pura. Les divergències que existeixen avui entre els matemàtics purs i els aplicats no són sinó la continuació d'aquesta antiquíssima lluita.

Tenint present aquesta ignorància, resulta grandiós que ja aleshores els grecs tinguessin el concepte de rigor matemàtic i la idea de demostració lògicament rigorosa que seguim tenint nosaltres. Cal tenir en compte que a l'Orient (la Xina, Corea,

7 Respecte a això, vegeu l'article de W. Weaver en el *Scientific American* de l'octubre del 1950 i el llibre de G. J. Székely: *Paradoxes a teoria de la probabilitat i a estadística matemàtica*, Reide. Publ. Co., 1986.

el Japó, l'Índia), encara que compartien amb els grecs el coneixement de moltes proposicions matemàtiques, no tenien una idea clara de «demostració».

És força il·lustratiu, en la biografia de Ramanujan, el seu primer contacte amb la matemàtica occidental representada per Hardy. Hardy va descobrir que la manera de pensar pel la qual Ramanujan obtenia les seves fórmules no era de cap manera plasmable en el que nosaltres reconeixem com a «demostració»; era una indefinida barreja d'intuïció, genialitat i càlcul. Hardy va comprendre que una educació matemàtica a l'estil occidental podria espatllar el talent de Ramanujan i el va prendre directament a càrrec seu com a pupil.

Aquí tenim, doncs, un altre exemple de la sorprenent complexitat de la ment humana. Bo fora que aquells que volen reproduir les capacitats de la nostra ment mitjançant una màquina estudiessin aquests casos de calculistes i matemàtics i s'adonessin que és un reduccionisme ingenu suposar que el nostre cervell no és res més que una màquina lògica, més o menys perfecta.

Tornem, però, al nombre π. Hem dit que és un nombre irracional i que, per tant, no sembla que puguem predir quin serà el decimal que ocuparà un lloc donat sense calcular tots els precedents. Significa això que no coneixem el nombre π? Aquesta pregunta sembla que tingui aspectes filosòfics. Tanmateix, π és, per definició, el perímetre d'un cercle de diàmetre 1, i no sembla que sigui difícil d'intuir el que és un cercle. Des d'aquest punt de vista tenim una percepció claríssima del que és π. El problema sorgeix quan tractem de trobar el seu desenvolupament decimal. Però, què és un desenvolupament decimal? Simplement, és una sèrie convergent d'un tipus especial, i se sol identificar la sèrie amb el nombre vers el qual convergeix. En aquest sentit, la sèrie

$$3 + \frac{1}{10} + \frac{4}{10^2} + \frac{1}{10^3} + \frac{5}{10^4} + \frac{9}{10^5} + \cdots$$

que dóna el desenvolupament de π ens és totalment desconeguda a partir d'un cert lloc i així π (el nombre que representa) ens és, des d'aquest punt de vista, gairebé desconegut del tot. Podem aproximar-nos-hi tant com vulguem, però la sèrie segueix essent un misteri. Suposo que vostès es deuen estar preguntant com és que, si el desenvolupament decimal de π ens és totalment desconegut a partir d'un lloc, es poden seguir calculant decimals de π a mesura que la nostra potència de càlcul augmenta. L'explicació es troba en el fet que posseïm definicions de π mitjançant sèries (infinites, és clar), els infinits termes de les quals ens són totalment coneguts. L'aparent antinòmia rau que els termes d'aquestes sèries segueixen una llei tal que podem predir exactament el nombre que ocuparà un lloc qualsevol de la sèrie, sense calcular els precedents. Per exemple, tenim l'elegant sèrie que Leibnitz va descobrir el 1674:

$$\pi = 4\left(1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \frac{1}{9} - \frac{1}{11} \pm \cdots\right).$$

Coneixem, doncs, π? La resposta ha de ser ambigua: sí i no, depèn. Per tal d'il·luminar més aquesta mena de preguntes filosòfiques, compararem π amb un altre nombre important de les matemàtiques: el nombre e. Però, abans, vegem com es pot arribar al resultat de Leibnitz: quelcom que en principi sembla gairebé màgic. Seguiré aquí l'esplèndida exposició de Hilbert i Cohn-Vossen en el conegudíssim llibre *Geometria i imaginació*.

Prenem la xarxa de punts del pla de coordenades enteres. Podem pensar en els punts d'intersecció d'un full de paper quadriculat. Gauss va considerar el cercle de

3.066	36514	32036	13411	02634	02244	65222	66435	20650	24015	54432	15426	43102	51611
54565	22000	26224	36103	30144	32336	31011	30410	05500	41024	12535	21165	52105	53625
15030	33124	24240	26100	43630	56453	05263	30241	32614	02100	45006	34010	44665	21000
35400	04041	11331	21523	53235	43345	40642	64611	00254	23321	50131	11611	14533	05035
41442	00052	62543	12414	61506	46366	61250	34062	15665	13342	65505	31216	14145	36020
10463	10465	24331	42205	26011	15466	44300	43014	20142	34203	24045	21441	51301	32414
62052	51661	52443	34504	50323	50015	23003	03621	64454	61065	02134	62563	45244	35110
56450	31110	52233	25414	03314	61630	63055	66400	02512	41363	53353	13550	03143	64221
26150	34101	63015	23416	51165	44562	31316	33013	40550	00414	33321	23320	51104	12104
02240	50334	65010	10222	30330	46551	16161	25045	25065	44564	30421	36305	42260	56042
16431	01224	53346	32241	15516	32443	22001	14053	01560	54442	10505	63350	10423	51630
16562	44430	56253	36304	62535	33144	41564	36205	25422	65163	60164	43512	21413	33403
11231	20141	54241	10210	00266	01212	16352	35066	15330	34035	55326	16415	00660	12211
20233	12140	25043	30425	14535	34562	12555	44000	22231	50314	26131	12334	53165	51523
04206	53153	42155	41350	66244	64022	44033	22065	66604	23452	31245	44240	05230	50116
15054	62123	65602	05514	21313	22453	40323	24233	04666	02241	25123	12105	00343	43130
31422	10352	02561	51422	26432	64025	00161	21225	02061	56052	60454	44044	11301	62660
36011	00115	14125	32242	43523	12201	63515	60023	10126	54542	65250	44333	55206	14232
65340	15561	30460	45065	66564	00204	60624	00206	21430	45456	66043	20224	10601	50243
16341	53565	03220	51160	43241	44515	46162	63206	03606	35463	45103	36361	16033	63361
40664	41160	46362	15145	11242	60140	04355	55264	63610	21531	10066	14460	22162	52043
02056	04034	03304	02216	42602	36420	66255	66306	62450	54210	54664	34205	13544	15320
56160	54645	14142	35555	41365	50564	33415	44014	51220	25445	42601	52140	12365	02223
31052	15125	16166	16231	50523	25545	16006	12654	42535	34656	50544	43666	31105	26504
25225	63430	24262	01323	40531	16413	13316	14363	06322	56524	40302	13623	23166	56556
51322	63333	14544	12445	61212	11650	34502	44040	00305	43605	66001	50626	04336	56000
33155	44652	55254	50012	62422	61362	06106	41345	55416	56243	53443	11333	23333	62145
04201	21361	11603	31046	03534	63010	63355	64323	22120	20355	44250	54110	04124	16251
24116	64116	15123	21622	25640	62243	14416	66003	26336	41604	40415	42006	55600	01243
35245	54411	25140	31054	46464	42540	40102	15121	64051	10366	53552	05036	42223	36055
42523	46544	23233	26246	61161	63211	32330	23005	05021	11514	33332	30053	41022	53622
54626	62456	24514	10451	54026	51406	21331	11256	22611	23620	66426	32444	16244	63616
25116	51644	15246	30616	34225	02635	63421	41353	42561	14614	64346	63006	61410	30425
54245	16023	06456	33333	56416	42546	11104	61525	65314	60502	06634	55003	21366	45605
06440	30110	52333	61122	64405	54221	11202	26106	64646	01450	53320	36244	34632	62563
24051	30112	02305	22536	24631	24632	35605	54233	14532	50126	31103	25322	62533	40512
56060	53114	06025	46464	13361	10453	03631	20063	42550	13114	20630	12540	36550	46452
34664	25164	63056	14420	33233	26465	11214	52633	66236	46022	22501	05003	53306	13311
03104	55144	30000	16042	33305	16403	63200	63602	64510	13435	20324	36116	30412	31236
12202	46030	40361	53430	24154	21315	30024	32406	04344	32031	63334	32114	34036	20511
44312	65055	16530	33156	13624	53361	26520	50311	50543	23562	64310	21363	66131	01614
61511	01546	53564	26123	14151	35525	51301	13255	42312	22651	54500	25611	15601	20534
33665	52656	12632	04261	61606	64233	13032	56414	03132	60421	40110	64635	32612	34262
45306	50534	20154	63362	53351	02543	41332	21035	36663	50564	66531	55441	45163	00665
16120	53313	02122	15125	40332	63602	40601	40615	61414	64530	11166	05010	66650	33642
61005	31406	55465	03324	63654	51021	56431	61601	25511	36463	22323	30540	51342	16111
23002	65261	60640	52411	42335	65163	21001	41561	23416	51455	46210	56155	34303	12365
51004	56160	12502	62132	30156	50132	26054	41605	46423	53626	30323	15331	32623	15541
25202	11645	64236	30332	66424	22461	21653	65206	01433	33616	45021	51516	02214	32216
13610	64254	61103	25305	15250	66616	21232	26104	32422	13432	11456	56635	15522	41066
40435	13235	21203	10163	06004	16451	45322	64464	12414	04432	41035	42031	05323	10331
41622	64646	03351	66336	46445	16622	32053	22633	65536	03410	02112	12435	06245	36113
54256	30544	16531	24406	22255	50612	21100	13121	45010	24201	62236	45620	45413	34436
32163	03505	03012	41531	14560	42065	04410	46211	54165	53033	26510	40211	30064	44410
04150	00405	00221	52555	13662	52322	00023	41600	04011	36642	10142	43233	63633	62110
03406	40300	52411	52336	46026	21136	20061	10641	30146	15645	45210	24055	62264	54442
04054	22303	60526	36443	13026	52400	22355	64210	34102	00566	45154	25446	64162	12264
26112	60600	46161	63142	34630	13452	60642	55635	40061	62155	16161	42644	06426	14512
00320	52023	46423	22636	35640	61453	21362	54313	36360	55162	34003	55050	50324	65633
45615	30616	35654	02302	62211	10630	24440	12543	53341	24202	06541	23432	31440	20632
65466	36144	60253	52643	25605	05345	32261	46454	12451	40246	10320	35522	33655	11150
44551	53501	01630	65340	02524	26634	65663	35562	26433	06063	34364	51164	06124	61356
05564	14303	22230	05505	15542	62221	36154	56346	10306	23364	05206	66435	63523	15350
04300	35232	31103	30565	05352	02411	21605	55045	20023	00645	05160	25502	62564	62653
04062	46304	41541	25515	35540	50160	65604	23113	65111	50521	24600	51255	55532	51566
61023	40211	51524	56342	51145	61113	20121	66523	45306	32141	41224	02622	22514	61320
66505	64330	65553	16412	43620	61350	63205	12256	14036	31046	60325	64204	52641	62633
20515	14035	10506	55333	33060	02355	40361	34612	05046	00651	53660	03253	14450	56454
60421	55445	64601	12245	10414	26310	14351	55523	06062	64434	10112	21663	05042	41530
14013	42034	32641	53145	66013	11151	43530	56614	00425	45525	16011	11510	53343	66331
13600	12432	22255	42104	43215	55222	31161	64434	21535	12426	26622	30611	26563	40466
40445	24510	63240	20612	42210	56312	14552	55203	61414	16203	65624	42206	52021	33466

TAULA 2: 5 038 dígits septimals de π.

radi r centrat en un dels punts de la xarxa i va assajar de trobar el nombre ρ de punts (de la xarxa, s'entén i s'entendrà), que hi cauen dintre. Gauss va obtenir els resultats següents:

r=10,	ρ=317
r=20,	ρ=1257
r=30,	ρ=2821
r=100,	ρ=31417
r=200,	ρ=125629
r=300,	ρ=282697.

Veiem que quan r val 10 o 100, ρ val 317 o 31 417, respectivament; nombres que ens recorden el desenvolupament decimal de π: 3,1415... Això és degut que el cercle de radi 10 té àrea 100π, aproximadament igual a 314, i el de radi 100 té àrea 1000π, aproximadament igual a 31 415. Naturalment, $\rho = 317$ no difereix molt de 314; ni $\rho = 31\,417$ de 31 415 perquè, com que hi ha 317 punts al cercle de radi 10, l'àrea total dels quadrats, l'origen dels quals són aquests 317 punts, és 317, que difereix de 100π, en valor absolut, en menys de l'àrea de tots els quadrats tallats per la perifèria del cercle. Vegem això amb una mica més de calma. Volem saber la diferència $\pi r^2 - \rho$ en valor absolut; πr^2 consta d'una part verda no coberta pels ρ quadrats i una part, diguem-ne blanca, coberta per ells; ρ consta de la part verda i d'una part vermella que surt del cercle. Així que $\pi r^2 - \rho$ és (verd + blanc) menys (blanc + vermell), és a dir, (verd - vermell). En valor absolut $\pi r^2 - \rho$ és (verd - vermell) o (vermell - verd), segons quin d'ells sigui positiu; però, en tot cas, el valor absolut de $\pi r^2 - \rho$ és menor que (verd + vermell). Però les parts vermella i verda estan formades per parts de quadrats de la xarxa que toquen la perifèria del cercle, per tant, en valor absolut, $\pi r^2 - \rho$ és menor que l'àrea dels quadrats tocats per la perifèria, aquesta àrea és menor que la d'un anell o banda, la línia central de la qual és la perifèria del cercle i les vores de la qual són dues circumferències de radis $r + \sqrt{2}$ i $r - \sqrt{2}$, puix que la diagonal d'un quadrat de la xarxa és $\sqrt{2}$. Però l'àrea d'un anell com aquest és la longitud $2\pi r$ de la seva línia central, per l'amplada $2\sqrt{2}$, és a dir, $4\pi\sqrt{2}r$. Hem demostrat que, en valor absolut, $\pi r^2 - \rho$ és menor que $4\pi\sqrt{2}r$. Aquí hi ha el *quid* de la qüestió perquè, mentre que l'àrea del cercle de radi r depèn de r^2, l'àrea de la banda d'amplada $2\sqrt{2}$ centrada a la circumferència de radi r depèn, no del quadrat de r, sinó, simplement, de r. Dividint-ho tot per r^2 (o, geomètricament, reduint-ho tot per una contracció de raó $\frac{1}{r}$) tindrem que el valor absolut de la diferència $\pi - \frac{\rho}{r^2}$ és menor que $\frac{2\pi\sqrt{2}}{r}$. Si fem tendir r a infinit, $\frac{2\pi\sqrt{2}}{r}$ tendeix a zero, així que *π és el límit de $\frac{\rho}{r^2}$ quan r tendeix a infinit.* Aquest és un resultat senzill però significatiu. Tornem-ho a dir: prenem el cercle de radi r, prenem el nombre ρ de punts de la xarxa que hi cauen dintre, aleshores $\frac{\rho}{r^2}$ tendeix a π quan r tendeix a infinit.

Vegem que això és així en els exemples calculats per Gauss:

r=10,	$\frac{\rho}{r^2}$=3,17
r=20,	$\frac{\rho}{r^2}$=3,1425
r=30,	$\frac{\rho}{r^2}$=3,134
r=100,	$\frac{\rho}{r^2}$=3,1417
r=200,	$\frac{\rho}{r^2}$=3,140725
r=300,	$\frac{\rho}{r^2}$=3,14107.

Es tracta ara de calcular ρ/r^2 (quan r tendeix a infinit) d'una altra manera i això ens durà a la sèrie de Leibnitz. La clau del càlcul que farem ara es troba a fer tendir r a infinit d'una manera especial. Concretament, farem que r recorri els senars n més grans que 1: $n = 3, 5, 7, \dots$ i, anomenant ara ν al nombre de punts de la xarxa que cauen al cercle de radi n, calcularem π com el límit de ν/r^2 quan n tendeix a infinit sobre els senars més grans que 1. Prèviament, dividirem els senars en dues parts disjuntes: els que formen la progressió geomètrica de raó 4: $\{1, 5, 9, 13, 17, \dots\}$, que anomenarem (tan sols per entendre'ns ara) *supersenars*: senars congruents amb 1 mòdul 4; i els nombre subsenars: senars congruents amb 3 mòdul 4 i que formen la progressió $\{3, 7, 11, 15, 19, \dots\}$. Vull ara simplement indicar que els supersenars són els denominadors dels termes positius de la sèrie de Leibnitz, mentre que els subsenars corresponen als termes negatius.

Si volem calcular el límit de ν/n^2, la qüestió clau és calcular ν donat n. Naturalment, hom podria traçar en un full quadriculat, amb un compàs molt fi, un cercle de radi n, i comptar el nombre ν de punts de la xarxa que són a dins del cercle. Aquest instructiu procediment no és ni general ni exacte: hi ha d'haver algun mètode més intel·ligent. De moment, observem que la distància d'un punt de la xarxa al centre $(0, 0)$ del cercle és l'arrel quadrada d'un nombre enter, pel teorema de Pitàgoras. Així, traçarem dintre del cercle de radi n les circumferències de radis $\sqrt{1}$, $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}, \dots$, $\sqrt{n^2}$, comptarem quants punts de la xarxa hi ha sobre cada una i la suma donarà $\nu - 1$, puix que hem prescindit del centre del cercle, que també és un punt de la xarxa. La qüestió ara s'ha convertit a esbrinar quants punts de la xarxa hi ha a la circumferència de radi $\sqrt{m}$. Per exemple, a la de radi $\sqrt{1}$ n'hi ha quatre; a la de radi $\sqrt{2}$ n'hi ha quatre, i cap a la de radi $\sqrt{3}$; però a la de radi $\sqrt{5}$ n'hi ha vuit. Quina mena de problema tenim entre mans? Simplement, un problema de teoria de nombres: *a la circumferència de radi $\sqrt{m}$ hi ha tants punts de la xarxa com maneres diferents hi ha d'expressar m com a suma de dos quadrats de nombres enters.* Aquest problema ja va ser considerat per Pere de Fermat el 1640 i la fascinant resposta és que *el nombre de maneres diferents d'expressar un nombre m com a suma de dos quadrats és quatre vegades la diferència entre el nombre de supersenars divisors de m i el nombre de subsenars divisors de m.* No ho demostraré pas, però vegem-ne un exemple: 30 posseeix dos divisors supersenars (1 i 5) i dos divisors subsenars (3 i 15); és a dir, que 30 no és la suma de dos quadrats i sobre la circumferència de radi $\sqrt{30}$ no hi ha cap punt de la xarxa. Contràriament, 10 posseeix dos divisors supersenars (1 i 5) i cap de subsenar; és a dir, que 10 es pot escriure de $4 \times 2 = 8$ maneres diferents com a suma de dos quadrats: $10 = (\pm 1)^2 + (\pm 3)^2 = (\pm 3)^2 + (\pm 1)^2$, i sobre la circumferència de radi $\sqrt{10}$ hi ha vuit punts de la xarxa, que són $(1, 3)$, $(3, 1)$ i els seus simètrics respecte dels eixos de coordenades.

Com que a la circumferència de radi $\sqrt{m}$ hi ha tants punts de la xarxa com quatre vegades la diferència entre el nombre de supersenars divisors de m, i el nombre de subsenars divisors de m, per calcular $(\nu - 1)/4$ prendrem els nombres 1, 2, 3, etc. fins a n^2 (radi al quadrat del cercle que estudiem); a continuació comptarem els supersenars divisors d'1, els supersenars divisors de 2, etc., els supersenars divisors de n^2, i obtindrem un nombre S; després farem el mateix amb els subsenars i obtindrem un nombre s. Aleshores $(\nu - 1)/4 = S - s$. Aquest recompte pot fer-se d'una altra manera i aquí hi ha el nus de la qüestió. Prenem un supersenar fixat, per exemple el 5, i ens preguntarem quants dels nombres 1, 2, 3 fins a n^2 el posseeixen com a divisor: òbviament, es tracta dels nombres 5, 10, 15, etc., múltiples de cinc menors o iguals que n^2. Quants n'hi ha, d'aquests múltiples? Pensem en els nombres $1, 2, 3, \ldots, n^2$ com si fossin els pisos d'un edifici. Estem fent el recompte del nombre de pisos que són múltiples de cinc, menors o iguals que n^2. D'aquests pisos, n'hi ha tants com pisos calen per atènyer el pis on es troba el nombre $n^2/5$. Aquest pis on és $n^2/5$ es denota per $[n^2/5]$ i és la part entera del nombre $n^2/5$. En resum, hem demostrat la igualtat

$$\frac{\nu-1}{4} = \left[\frac{n^2}{1}\right] - \left[\frac{n^2}{3}\right] + \left[\frac{n^2}{5}\right] - \left[\frac{n^2}{7}\right] + \cdots \pm \left[\frac{n^2}{n^2}\right], \tag{1}$$

que ens permet calcular ν. Així, per exemple, per $n = 5$ tindrem tretze termes que disminueixen en valor absolut des de 25 fins a 1 amb signes alternats. Tindrem, en aquest cas,

$$\nu = 1 + 4(25 - 8 + 5 - 3 + 2 - 2 + 1 - 1 + 1 - 1 + 1 - 1 + 1) = 1 + 4(20) = 81.$$

És a dir, que per a $n = 5$ hi ha 81 punts al cercle de radi 5.

Per a obtenir la sèrie de Leibnitz cal treure els claudàtors a l'expressió anterior. Si ho fem, cometem un error en valor absolut

$$0 < |\epsilon_1 - \epsilon_3 + \epsilon_5 - \epsilon_7 + \cdots \pm \epsilon_{n^2}| < \frac{n^2+1}{2},$$

puix que l'error ϵ_i quan traiem el claudàtor i-èsim és $0 \le \epsilon_i < 1$. L'error comès seria de la forma $\pm\epsilon(n^2+1)/2$, $0 < \epsilon < 1$, *on* ϵ *depèn de* n. En aquest error apareix el terme n^2, que faria impossible de continuar el nostre argument, puix que en passar al límit $(\nu - 1)/4n^2$ (quan $n = 3, 5, 7, \ldots$), $\epsilon/2$ podria no tendir a zero. Cal, per tant, actuar amb més cura.

Primer observem que els termes de l'expressió (1) van baixant en valor absolut des de $[n^2/1] = n^2$ fins a $[n^2/n] = n$ i després baixen fins a 1, i són menors que n en valor absolut. Això es veu clar en l'exemple $n = 5$. Primer tenim $(n+1)/2$ termes $\{25, -8, 5\}$ que, si els traiem els claudàtors, produeixen un error $\pm\hat{\epsilon}_1(n+1)/2$, $0 < \hat{\epsilon}_1 < 1$ i com que $(n+1)/2 < n$, per a $n = 3, 5, 7, \ldots$ podem escriure-ho com $\epsilon_1 n$, $0 < \epsilon_1 < 1$; després resten $n(n-1)/2$ termes que acaben en 1, són menors que n en valor absolut i alternen els signes: $\{-3, 2, -2, 1, -1, 1, -1, 1, -1, 1\}$. La seva suma és menor que n i la podem escriure així: $\epsilon_2 n$, $0 < \epsilon_2 < 1$. Això resol el nostre problema: escrivim (1) així:

$$\frac{\nu-1}{4} = \frac{n^2}{1} - \frac{n^2}{3} + \cdots \pm \frac{n^2}{n} \pm \epsilon_1 n \pm \epsilon_2 n, \tag{2}$$

i si dividim per n^2 obtenim:

$$\frac{\nu}{4n^2} - \frac{1}{4n^2} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \cdots \pm \frac{1}{n} \pm \frac{\epsilon_1}{n} \pm \frac{\epsilon_2}{n}. \tag{3}$$

Quan fem tendir n a infinit sobre els senars més grans que 1, la successió $(\nu/4n^2) - (1/4n^2)$ té el mateix límit que la successió $\nu/4n^2$, perquè $1/4n^2$ tendeix a zero; aquest límit —ja ho sabem— és $\pi/4$. Tanmateix, la successió del costat dret de (3) té, quan $n = 3, 5, 7, \ldots$, el mateix límit que la successió $1-(1/3)+(1/5)-\cdots\pm(1/n)$. Per tant:

$$\frac{\pi}{4} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \cdots$$

tal com volíem demostrar.

Val la pena d'analitzar breument la demostració anterior. Té dues parts: una part, que podem anomenar finita, es basa en un teorema de teoria de nombres: «de quantes maneres es pot escriure un nombre natural com a suma de dos quadrats». La segona part és un pas al límit que, com és típic, inclou certes estimacions. Així, l'anàlisi del nombre irracional π (un nombre «infinit» en un cert sentit) es recolza en un resultat de teoria de nombres i en un pas al límit. Cal observar que en la sèrie de Leibnitz hi resta un «rastre» del teorema sobre nombres: els denominadors supersenars tenen signe + i els subsenars tenen signe −. D'aquesta manera, si bé la simple contemplació de la sèrie no ens diu res, el procés de demostració hi apareix reflectit de manera ben patent, la qual cosa produeix la sensació psicològica que posseïm el sentit de la sèrie. Aquesta observació és molt útil per a aquells que, a més de la recerca, ens dediquem a l'ensenyament. En tots dos camps no n'hi ha prou amb el mer desenvolupament lògic de la demostració; cal reflectir en l'enunciat del teorema, ni que sigui només a la nostra ment, les ocultes relacions que han fet possible la seva demostració. És clar que aquesta sèrie es pot obtenir amb altres mètodes. Crec que sempre ens hem d'inclinar cap a aquells que il·luminen el significat del teorema; i, si cal, donar demostracions diverses d'un mateix teorema si ens il·luminen el resultat des d'angles diferents. Aquí és on rau la «guspira» intel·lectual que permet el descobriment matemàtic.

Vegem si el mètode clàssic de demostració és o no és més lluminós. Fem ús del càlcul diferencial. La sèrie de Leibnitz és el polinomi infinit (sèrie de potències)

$$f(z) = z - \frac{z^3}{3} + \frac{z^5}{5} - \frac{z^7}{7} + \cdots$$

avaluat a $z = 1$. Derivant $f(z)$ s'obté un polinomi conegut:

$$f'(z) = z - z^2 + z^4 - z^6 + \cdots = \frac{1}{1+z^2}$$

(on la darrera igualtat només val per a $|z| < 1$). Però $1/(1+z^2)$ és la derivada de la funció inversa de la tangent. Per tant, $f(z)$ i $\arctan(z)$ difereixen en una constant, que és zero perquè $f(0) = \arctan(0) = 0$, per tant, $\arctan(z) = f(z)$ si $|z| < 1$. La situació és delicada perquè nosaltres volem que aquesta darrera igualtat valgui per a $z = 1$, és a dir, $f(1) = \arctan(1) = \pi/4$, i la igualtat només la tenim per a $|z| < 1$. Recapitulant: la funció $f(z)$ està ben definida i és contínua en l'interval $[0,1)$ puix que aquí coincideix amb $\arctan(z)$. Però sabem alguna petita cosa més: $f(1)$ està ben definida; en efecte: $f(1)$, la sèrie de Leibnitz $1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \cdots$, és una sèrie alternada els termes de la qual decreixen numèricament i s'aproximen al límit zero. Per tant, la sèrie $f(1)$ convergeix. Només resta veure que la funció f, definida a $[0,1]$, és *contínua* perquè, en aquest cas, tindrem

$$\frac{\pi}{4} = \arctan(1) = \lim_{z\to 1} \arctan(z) = \lim_{z\to 1} f(z) = f(1).$$

La continuïtat de f a $[0,1]$ s'estableix demostrant la continuïtat uniforme de la sèrie $f(z)$ a $[0,1]$; com que cada terme d'aquesta sèrie és continu a $[0,1]$, també ho és $f(z)$ a $[0,1]$. Els detalls són en qualsevol llibre de funcions de variable complexa. És més lluminosa aquesta demostració? En certa manera, sí que ho és, perquè colloca la sèrie de Leibnitz en un context més ampli però, d'una altra banda, no il·lumina gaire la forma concreta de la sèrie. Essencialment, el que està succeint aquí és que el procés finit que dóna lloc a la sèrie infinita ha estat absorbit per un procés finit *universal* sobre el qual es construeix tot el càlcul diferencial. Nosaltres hem utilitzat un procés finit particular per al nostre problema, que ens ha fet ressaltar les seves particularitats. Aquesta possibilitat d'un procés finit universal és el que va fer possible el càlcul diferencial totalment general descobert per Leibnitz i Newton, superant els mètodes particulars (basats en processos finits particulars adaptats a cada tipus de problema) des d'Arquimedes a Fermat. Però crec que convé entendre que en la mesura que un procés s'automatitza, es guanya en potència, però es poden també perdre molts resultats interessants. En l'ensenyament de les matemàtiques convé tenir ben apresa aquesta experiència. En l'exemple següent veurem alguna cosa d'aquest mateix estil, en què és la teoria de l'homologia la que fa fonedís el procés finit.

Passem, però, a la comparació entre el nombre π i el nombre e que hem promès dur a terme. Ja sabem que en el sistema de base 10 els nombres racionals tenen un desenvolupament decimal periòdic (pur o mixt) i els irracionals en tenen un de no periòdic. Ja hem indicat que el desenvolupament decimal de π o de qualsevol nombre és, en realitat, una sèrie convergent. Aquí vull fer èmfasi en el fet que les xifres del desenvolupament depenen de la base de numeració escollida: no són intrínseques al nombre. En altres paraules, si treballem en base 7 el desenvolupament «septimal» de π seria totalment diferent al decimal (vegin les taules 1, 2, 3 i 4). D'altra banda, els termes de la sèrie de Leibnitz per a π donen un desenvolupament intrínsec de π. La qüestió natural és: hi ha alguna mena de desenvolupament intrínsec que sigui vàlid per a tots els nombres reals? *Intrínsec* vol dir que la llista dels nombres que defineixen el desenvolupament d'un nombre no depenen de la base de numeració escollida. La resposta és afirmativa i el desenvolupament s'anomena *desenvolupament en fracció contínua d'un nombre.*

Per comprendre el desenvolupament en fracció contínua d'un nombre se m'ha acudit un parell de mètodes geomètrics, que passo a descriure. Comencem pel primer. Imaginem un gratacels d'alçada infinita i summament prim, tant que, de fet, és una semirecta amb l'extrem descansant a terra. El gratacels té infinits pisos. La planta baixa és el pis 0. També hi ha un ascensor d'alçada igual a la de qualsevol dels pisos. La planta baixa del gratacels és el centre d'una semiesfera de vidre que arriba just fins al pis 1. En aquesta situació, imaginem que volem obtenir el desenvolupament en fracció contínua del nombre π. El nombre π l'imaginem com un punt b_1 que està levitant a l'aire del pis 3: apuntem 3 com a primer nombre a_1 del desenvolupament en fracció contínua de π. Ara baixem amb ascensor fins a la planta baixa: allà π haurà baixat i serà un nombre $d_1 = b_1 - a_1$: la part decimal de $\pi = b_1$ levitant sota la volta de vidre a una certa alçada (0,1415...) del terra. Ara apliquem a d_1 una sessió de raigs làser de la manera següent. Prenem al cercle que forma la base de la volta dos punts diametralment oposats, per exemple P i Q. Des de P llancem un raig làser cap a d_1, que perforarà la volta a d_1', i des de Q, a continuació, llancem un altre raig làser que passi a través de la perforació d_1' i arribi a marcar (més amunt de la volta) un punt b_2 en algun pis del gratacels. El segon nombre a_2 del desenvolupament en fracció contínua de π és el pis on es troba b_2. El que succeeix és que b_2 és al pis $7 = a_2$. Procedint d'aquesta manera s'obté el desenvolupament en fracció contínua de π (vegin la taula 5):

$$\{3, 7, 15, 1, 292, 1, 1, 1, 2, 1, 3, 1, 14, 2, \dots\}.$$

2.718	28182	84590	45235	36028	74713	52662	49775	72470	93699	95957	49669	67627	72407
66303	53547	59457	13821	78525	16642	74274	66391	93200	30599	21817	41359	66290	43572
90033	42952	60595	63073	81323	28627	94349	07632	33829	88075	31952	51019	01157	38341
87930	70215	40891	49934	88416	75092	44761	46066	80822	64800	16847	74118	53742	34544
24371	07539	07774	49920	69551	70276	18386	06261	33138	45830	00752	04493	38265	60297
60673	71132	00709	32870	91274	43747	04723	06969	77209	31014	16928	36819	02551	51086
57463	77211	12523	89784	42505	69536	96770	78544	99699	67946	86445	49059	87931	63688
92300	98793	12773	61782	15424	99922	95763	51482	20826	98951	93668	03318	25288	69398
49646	51058	20939	23982	94887	93320	36250	94431	17301	23819	70684	16140	39701	98376
79320	68328	23764	64804	29531	18023	28782	50981	94558	15301	75671	73613	32069	81125
09961	81881	59304	16903	51598	88851	93458	07273	86673	85894	22879	22849	98920	86805
82574	92796	10484	19844	43634	63244	96848	75602	33624	82704	19786	23209	00216	09902
35304	36994	18491	46314	09343	17381	43640	54625	31520	96183	69088	87070	16768	39642
43781	40592	71456	35490	61303	10720	85103	83750	51011	57477	04171	89861	06873	96965
52126	71546	88957	03503	54021	23407	84981	93343	21068	17012	10056	27880	23519	30332
24745	01585	39047	30419	95777	70935	03660	41699	73297	25088	68769	66403	55570	71622
68447	16256	07988	26517	87134	19512	46652	01030	59212	36677	19432	52786	75398	55894
48969	70964	09754	59185	69563	80236	37016	21120	47742	72283	64896	13422	51644	50781
82442	35294	86363	72141	74023	88934	41247	96357	43702	63755	29444	83379	98016	12549
22785	09257	78256	20926	22648	32627	79333	86566	48162	77251	64019	10590	04916	44998
28931	50566	04725	80277	86318	64155	19565	32442	58698	29469	59308	01915	29872	11725
56347	54639	64479	10145	90409	05862	98496	79128	74068	70504	89585	86717	47985	46677
57573	20568	12884	59205	41334	05392	20001	13786	30094	55606	88166	74001	69842	05580
40336	37953	76452	03040	24322	56613	52783	69511	77883	86387	44396	62532	24985	06549
95886	23428	18997	07733	27617	17839	28034	94650	14345	58897	07194	25863	98772	75471
09629	53741	52111	51368	35062	75260	23264	84728	70392	07643	10059	58411	66120	54529
70302	36472	54929	66693	81151	37322	75364	50988	89031	36020	57248	17658	51180	63036
44281	23149	65507	04751	02544	65011	72721	15551	94866	85080	03685	32281	83152	19600
37356	25279	44951	58284	18829	47876	10852	63981	39559	90067	37648	29224	43752	87184
62457	80361	92981	97139	91475	64488	26260	39033	81441	82326	25150	97482	79877	79964
37308	99703	88867	78227	13836	05772	97882	41256	11907	17663	94650	70633	04527	95466
18550	96666	18566	47097	11344	47401	60704	62621	56807	17481	87784	43714	36988	21855
96709	59102	59686	20023	53718	58874	85696	52200	05031	17343	92073	21139	08032	93634
47972	73559	55277	34907	17837	93421	63701	20500	54513	26383	54400	01863	23991	49070
54797	78056	69785	33580	48966	90629	51194	32473	09958	76552	36812	85904	13832	41160
72260	29983	30535	37087	61389	39639	17795	74540	16137	22361	87893	65260	53815	58415
87186	92553	86061	64779	83402	54351	28439	61294	60352	91332	59427	94904	33729	90857
31580	29095	86313	82683	29147	71163	96337	09240	03168	94586	36060	64584	59251	26994
65572	48391	86564	20975	26850	82307	54425	45993	76917	04197	77800	85362	73094	17101
63434	90769	64237	22294	35236	61255	72508	81477	92231	51974	77806	05696	72538	01718
07763	60346	24592	78778	46585	06560	50780	84421	15296	97521	89087	40196	60906	65180
35165	01792	50461	95013	66585	43663	27125	49639	90854	91442	00014	57476	08193	02212
06602	43300	96412	70489	43903	97177	19518	06990	86998	60663	65832	32278	70937	65022
60149	29101	15171	77635	94460	20232	49300	28040	18677	23910	28809	78666	05651	18326
00436	88508	81715	72386	69842	24220	10249	50551	88169	48032	21002	51542	64946	39812
87367	76589	27688	16359	83124	77886	52014	11741	10913	60116	49950	76629	07794	36460
05851	94199	85601	62647	90761	53210	38727	55712	69925	18275	68798	93027	61761	14616
25493	56495	90379	80458	38182	32336	86120	16243	73656	98467	03785	85330	52758	33337
93990	75216	60692	38053	36988	79565	13728	55938	83499	89470	74161	81550	12539	70646
48171	94670	83481	97214	48889	87906	76503	79590	36696	72494	99254	52790	33729	63616
26589	76039	49857	67413	97359	44102	37443	29709	35547	79826	29614	59144	29364	51428
61715	85873	39746	79189	75712	11956	18738	57836	44758	44842	35555	81050	02561	14923
91518	89309	94634	28413	93608	03830	91662	81881	15037	15284	96705	97416	25628	23609
21680	75150	17772	53874	02564	25347	08790	89137	29172	28286	11515	91568	37252	41630
77225	44063	37875	93105	98267	60944	20326	19242	85317	01878	17729	60235	41306	06721
36046	00038	96610	93647	09514	14171	85777	01418	06064	43636	81546	44400	53316	08778
31431	74440	81194	94229	75599	31401	18886	83314	83280	27065	53833	00469	32901	15744
14756	31399	97221	70380	46170	92894	57909	62716	62260	74071	87499	75359	21275	60844
14737	82330	32703	30168	23719	36480	02173	28573	49359	47564	33412	99430	24850	23573
22145	97843	28264	14216	84878	72167	33670	10615	09424	34569	84401	87331	28101	07945
12722	37378	86126	05816	56680	53714	39612	78887	32527	37389	03928	90506	86532	41380
62796	02593	03877	27697	78379	28684	09325	36588	07339	88457	21874	60210	05311	48335
13238	50047	82716	93762	18004	90479	55979	59290	59165	54705	05777	51430	81751	12698
98518	84087	18564	02603	53055	83737	83242	29241	85625	64425	50226	72155	98027	40126
17971	92804	71396	00689	16382	86652	77009	75276	70697	77036	43926	02243	72841	84088
32518	48770	47263	84403	79530	16690	54659	37461	61932	38403	63893	13136	43271	37688
84102	68112	19891	27522	30562	56756	25470	17250	86349	76536	72886	05966	75274	08686
27407	91285	65769	96313	78975	30346	60616	66980	42182	67724	56053	06607	73899	62421
83408	59882	07186	46826	23215	08028	82863	59746	83965	43588	56685	50377	31312	96587
97581	05012	14916	20765	67699	50659	71534	47634	70320	85321	56036	74828	60837	86568
03073	06265	76334	69774	29563	46437	16709	39719	30608	76963	49532	88468	33613	03882
94310	40800	29687	38691	17066	66614	68000	15121	14344	22560	23874	47432	52507	69387

TAULA 3: 5 038 dígits decimals de e.

2.501	24106	54226	50433	53530	00300	62644	26305	14442	00131	53365	66446	44013	35464
65221	66542	06150	00650	06514	30401	13651	01042	13125	66666	22205	15360	10400	31440
43413	16205	10426	04211	20146	06126	00516	31164	44052	03243	64302	03561	11600	62646
63131	16101	12236	34505	51256	62332	13230	20642	33164	14105	65226	63512	03162	55330
64301	23223	20503	36401	35326	46056	13321	25242	60600	32515	11100	52164	53613	63503
25202	23305	04232	32442	32255	11313	13450	21115	65632	15502	25554	06021	46642	45506
10661	44305	21241	36030	52321	15114	31340	36143	32420	00522	36515	66212	16502	42213
03143	23665	10052	03604	30436	00506	01065	55110	55251	65030	00510	46511	13244	01144
16111	21616	31032	23321	61143	60316	13110	55620	12454	02515	42035	05461	25433	44412
53203	01356	65420	34455	56552	62212	06414	06430	20541	00663	13261	62266	66305	43445
04644	33140	11503	11406	50464	03361	45426	62204	32620	01512	11042	03061	26411	23412
43205	06531	05155	20062	43443	13233	66341	20034	25555	13642	16526	62025	22313	35520
23150	26545	31502	43425	53466	46040	36166	26233	43354	23256	60044	34600	40216	42365
14454	22112	22365	24146	14443	36264	40305	23420	62101	03626	35314	10240	56255	11140
52222	13460	44341	22663	25164	06611	15262	42522	65532	26321	11645	11062	31623	44035
40235	00323	66023	36161	61665	54415	40540	10302	63330	35145	62244	42046	45135	31502
56215	60322	12421	21300	33456	66643	26036	06442	33202	46031	14035	15633	36444	64300
25122	35411	20466	64034	13656	64542	23526	21645	53165	40446	35020	02362	61563	15412
36014	43542	41046	35326	36532	36532	45305	55321	62140	64644	34163	03325	53413	02243
14501	16233	52653	60534	41423	31211	44403	44645	66343	64251	45442	35625	34612	43104
14415	55664	13100	55502	61402	02456	61102	02041	06424	45446	56454	33450	32426	24241
12624	14645	24644	15566	25206	56455	34125	14463	53305	56316	63322	13666	61033	13341
32326	65201	63663	10556	62231	14344	11614	11012	23310	04400	46135	23606	52661	10355
42126	66331	25420	10613	05541	61310	52540	63505	02136	40500	63055	02164	61253	66663
30335	33546	13265	41653	53562	45641	14052	45634	25363	20132	52551	12565	05102	20404
22503	11036	50040	30355	60614	40136	61301	53264	03133	54644	65210	65252	55314	14006
33562	63266	66130	50642	33004	25541	63166	14522	02364	44561	04431	22142	36620	44032
66222	65125	24312	30343	41466	12166	52633	64652	65626	06032	16054	21123	26325	21614
61562	20305	06241	52062	51401	66123	51436	03364	13206	63450	33600	55046	12254	66536
54552	33250	23652	63655	14131	42546	30532	24545	65645	12025	66613	51410	50214	10435
23203	62552	10560	65435	51303	25264	40110	23040	54115	64544	61104	66213	11020	66402
00254	45340	41245	15656	23555	51135	20656	60013	13465	41223	06633	00230	35411	42640
14655	34555	43605	26653	13636	26546	21200	10453	13511	22365	32141	40160	36112	50141
41030	10446	15534	60225	45116	30004	00550	25213	46435	25356	11342	42234	16234	11025
34103	66202	30650	12106	40131	66411	62531	60003	43326	36335	26614	11136	04302	16555
06336	61200	02501	46433	20445	52506	12524	40355	43043	24613	46641	32140	06220	12353
64250	64112	60462	52654	66030	51261	22056	42515	61646	40214	44453	46151	65063	42206
40431	15426	11632	36320	52542	05402	23315	32324	62063	63453	31311	50661	42554	56550
21424	61462	64413	16412	13663	16201	14335	52600	41110	04622	36326	26136	62024	10161
40642	21602	02655	65562	42030	06233	13530	40410	02142	24060	62355	22652	34243	60624
16543	52640	55234	62063	21524	22533	02164	64042	20211	43304	41052	53520	35203	12065
24553	52055	55403	00165	46145	01544	10150	40052	15146	33125	23116	31331	46361	05010
36302	62562	04136	36144	03343	51311	36466	50556	34213	66132	42301	23022	14006	01465
50216	46242	26123	14263	01250	00263	10601	41362	31600	21504	45404	60521	32612	14416
13146	45426	61134	05321	12442	41660	05364	44526	01015	56436	22312	02033	50306	06060
21653	55255	65036	20245	64551	03164	46131	20024	34066	13336	43515	02610	24645	15023
01632	04264	50113	62336	22603	42351	05211	12052	45320	16313	04402	50542	31401	04466
21160	46635	63412	36566	55406	56464	13614	60263	25314	55460	66612	00563	31551	21361
62646	35333	23240	66445	15464	11322	06143	41063	11200	46014	01404	02024	66665	61202
22250	26354	14161	56330	52220	03105	02646	36203	02003	50253	32465	15410	23426	10316
24013	04260	15623	13065	12102	20431	03036	66060	00035	42463	52651	41140	40304	52504
02440	55466	32612	22503	51525	42105	13660	66316	34542	62610	31545	60411	53041	14423
21661	42300	10210	35553	24113	30303	23403	42403	05624	36154	06441	00233	25430	50210
23301	15014	64065	20566	12262	06330	03262	50665	56503	46664	43051	13515	55621	44112
43660	56404	44434	24025	06663	22242	10214	44140	42340	51631	66013	04104	50114	11621
52244	22654	00060	31323	25233	60361	56225	13461	06402	04012	03614	40465	11144	41266
64136	36516	10025	66241	45363	46415	36041	50656	52230	66520	46261	34644	36442	16553
63366	60031	14234	21426	03032	05430	62250	11234	16340	54111	14066	45446	32005	55456
45556	02663	52501	50112	23222	20505	04351	32112	62106	55254	15254	22512	45432	64265
51660	60605	42112	00150	40461	26062	25414	12633	24555	44655	00130	44621	31223	50352
56303	30301	42463	04204	44200	02510	55465	03203	45510	24661	50154	11032	32336	31303
02213	14455	60166	06530	22041	02303	40235	64536	60522	10062	14322	35563	53464	64461
45502	10066	26525	34350	60332	05216	02521	35412	42624	53166	53611	52034	35260	13535
43430	24306	25164	25216	36006	40015	14533	10613	55432	15620	03630	56452	63305	34043
44332	03211	50466	51242	16431	22662	65464	16321	41511	31565	53536	00243	14152	45224
02065	22113	50461	44660	06615	35353	53303	52414	04532	04136	22605	26243	02325	64434
03423	45361	41540	06510	16521	65233	05513	44416	46340	61353	15041	62104	53132	65144
50050	02441	30156	51122	56424	36305	25435	42104	35553	55620	63025	22056	12651	00154
35216	63403	23246	26650	32632	55133	66112	11464	25050	10154	32253	24113	13623	31626
40343	44524	11040	66001	56130	61031	55316	13503	02123	51454	56630	61600	03004	01442
52601	21440	10121	53513	15013	34061	62404	61245	61364	35265	35361	43042	63032	60346
60254	06603	21563	51505	34142	61351	63340	25143	41030	14650	10325	12403	62134	56044

TAULA 4: 5 038 dígits septimals de *e*.

(3; 7, 15, 1, 292, 1, 1, 1, 2, 1, 3, 1, 14, 2, 1, 1, 2, 2, 2, 2, 1, 84, 2, 1, 1, 15, 3, 13, 1, 4, 2, 6, 6, 99, 1, 2, 2, 6, 3, 5,
1, 1, 6, 8, 1, 7, 1, 2, 3, 7, 1, 2, 1, 1, 12, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 8, 1, 1, 2, 1, 6, 1, 1, 5, 2, 2, 3, 1, 2, 4, 4, 16, 1, 161, 45,
1, 22, 1, 2, 2, 1, 4, 1, 2, 24, 1, 2, 1, 3, 1, 2, 1, 1, 10, 2, 5, 4, 1, 2, 2, 8, 1, 5, 2, 2, 26, 1, 4, 1, 1, 8, 2, 42, 2, 1, 7,
3, 3, 1, 1, 7, 2, 4, 9, 7, 2, 3, 1, 57, 1, 18, 1, 9, 19, 1, 2, 18, 1, 3, 7, 30, 1, 1, 1, 3, 3, 3, 1, 2, 8, 1, 1, 2, 1, 15, 1, 2,
13, 1, 2, 1, 4, 1, 12, 1, 1, 3, 3, 28, 1, 10, 3, 2, 20, 1, 1, 1, 1, 4, 1, 1, 1, 5, 3, 2, 1, 6, 1, 4, 1, 120, 2, 1, 1, 3, 1, 23,
1, 15, 1, 3, 7, 1, 16, 1, 2, 1, 21, 2, 1, 1, 2, 9, 1, 6, 4, 127, 14, 5, 1, 3, 13, 7, 9, 1, 1, 1, 1, 1, 5, 4, 1, 1, 3, 1, 1, 29,
3, 1, 1, 2, 2, 1, 3, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 10, 3, 1, 3, 1, 2, 1, 12, 1, 4, 1, 1, 1, 1, 7, 1, 1, 2, 1, 11, 3, 1, 7, 1, 4, 1, 48, 16, 1,
4, 5, 2, 1, 1, 4, 3, 1, 2, 3, 1, 2, 2, 1, 2, 5, 20, 1, 1, 5, 4, 1, 436, 8, 1, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 5, 1, 2, 1, 3, 6, 11, 4, 3, 1,
1, 1, 2, 5, 4, 6, 9, 1, 5, 1, 5, 15, 1, 11, 24, 4, 4, 5, 2, 1, 4, 1, 6, 1, 1, 1, 4, 3, 2, 2, 1, 1, 2, 1, 58, 5, 1, 2, 1, 2, 1, 1,
2, 2, 7, 1, 15, 1, 4, 8, 1, 1, 4, 2, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 9, 1, 4, 3, 15, 1, 2, 1, 13, 1, 1, 1, 3, 24, 1, 2, 4,
10, 5, 12, 3, 3, 21, 1, 2, 1, 34, 1, 1, 1, 4, 15, 1, 4, 44, 1, 4, 20776, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 23, 1, 7, 2, 1, 94, 55, 1, 1,
2, 1, 1, 3, 1, 1, 32, 5, 1, 14, 1, 1, 1, 1, 1, 3, 50, 2, 16, 5, 1, 2, 1, 4, 6, 3, 1, 3, 3, 1, 2, 2, 2, 5, 2, 2, 2, 28, 1, 1, 13,
1, 5, 43, 1, 4, 3, 5, 3, 1, 4, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 19, 2, 7, 1, 72, 3, 1, 2, 3, 7, 11, 1, 2, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 33,
7, 19, 1, 19, 3, 1, 4, 1, 1, 1, 1, 2, 3, 1, 3, 2, 2, 2, 2, 4, 1, 1, 1, 4, 2, 3, 1, 1, 1, 1, 11, 1, 1, 2, 1, 2, 1, 2, 2, 1, 7, 2,
27, 1, 1, 6, 2, 1, 9, 6, 26, 1, 1, 3, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 15, 1, 36, 4, 2, 2, 1, 22, 2, 1, 106, 2, 2, 1, 3, 1, 12, 10, 7, 1, 2,
1, 1, 1, 1, 8, 2, 4, 5, 3, 2, 1, 4, 23, 1, 18, 2, 10, 3, 1, 6, 6, 13, 8, 6, 2, 2, 2, 2, 1, 1, 1, 3, 1, 7, 17, 1, 1, 1, 2, 5, 5,
1, 1, 2, 11, 1, 6, 1, 6, 1, 29, 4, 29, 3, 5, 3, 1, 141, 1, 2, 7, 7, 2, 2, 7, 1, 1, 7, 1, 7, 1, 2, 4, 1, 1, 1, 30, 1, 12, 4, 18,
10, 2, 8, 1, 2, 2, 2, 4, 13, 1, 5, 4, 1, 6, 1, 1, 11, 2, 4, 2, 1, 1, 3, 3, 12, 1, 1, 39, 5, 1, 1, 16, 125, 1, 4, 1, 2, 1, 19,
1, 4, 1, 1, 2, 1, 4, 1, 10, 1, 4, 2, 1, 1, 1, 5, 10, 4, 14, 1, 13, 41, 1, 4, 1, 8, 1, 1, 2, 1, 3, 1, 6, 1, 3, 2, 2, 2, 1, 4, 1,
14, 1, 2, 8, 1, 8, 3, 3, 3, 1, 37, 4, 2, 4, 1, 3, 4, 25, 4, 27, 2, 7, 1, 1, 2, 6, 1, 1, 1, 12, 1, 2, 2, 2, 13, 12, 1, 3, 1, 6,
1, 1, 33, 1, 5, 3, 1, 5, 15, 8, 8, 47, 1, 3, 2, 12, 2, 12, 1, 12, 1, 2, 5, 3, 1, 1, 1, 1, 2, 3, 5, 4, 2, 1, 1, 5, 1, 9, 14, 1,
1, 3, 2, 1, 9, 3, 22, 13, 1, 1, 3, 20, 1, 1, 61, 1, 376, 2, 107, 1, 10, 3, 2, 2, 31, 1, 2, 10, 2, 2, 62, 2, 2, 7, 4, 5, 6, 1,
1, 1, 1, 2, 8, 2, 73, 3, 5, 42, 1, 3, 2, 1, 1, 59, 6, 1, 1, 1, 5, 1, 6, 1, 2, 6, 1, 1, 1, 1, 3, 2, 1, 3, 1, 8, 1, 4, 2, 5, 4, 7,
1, 4, 2, 2, 6, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 2, 2, 5, 1, 2, 1, 1, 10, 1, 6, 1, 129, 1, 4, 65, 2, 4, 4, 3, 2, 3, 1, 1, 5, 1, 1,
1, 1, 1, 2, 2, 1, 2, 1, 1, 2, 2, 1, 2, 3, 1, 2, 1, 2, 4, 2, 1, 2, 27, 6, 2, 1, 193, 1, 3, 9, 1, 3, 35, 2, 1, 8, 1, 1, 1, 1, 9, 3,
56, 1, 6, 6, 2, 8, 1, 8, 1, 2, 3, 6, 3, 1, 3, 1, 1, 1, 2, 13, 1, 1, 1, 1, 13, 2, 1, 3, 1, 3, 15, 2, 1, 1, 2, 4, 1, 4, 5, 2, 2, 1,
2, 1, 6, 1, 4, 12, 1, 1, 1, 1, 13, 1, 3, 4, 1, 1, 1, 2, 9, 1, 7, 1, 1, 1, 1, 4, 1, 3, 4, 1, 1, 4, 3, 1, 39, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 4,
7, 2, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 114, 12, 4, 1, 3, 2, 1, 19, 1, 1, 2, 1, 1, 3, 4, 1, 60, 3, 72, 2, 1, 1, 1, 50, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 1,
2, 2, 1, 4, 1, 7, 3, 1, 2, 1, 5, 1, 1, 1, 2, 6, 2, 21, 2, 6, 1, 6, 1, 1, 2, 1, 7, 1, 8, 1, 1, 5, 4, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 4, 1,
11, 2, 4, 10, 2, 1, 1, 13, 1, 1, 7, 15, 1, 1, 1, 2, 3, 15, 8, 8, 2, 1, 13, 3, 5, 1, 2, 1, 6, 1, 10, 123, 3, 1, 4, 59, 4, 156,
88, 1, 5, 4, 1, 3, 1, 4, 2, 9, 1, 7, 4, 2, 1, 2, 3, 2, 1, 2, 11, 1, 13, 7, 7, 1, 63, 37, 12, 86, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 4, 2, 18, 1,
1, 1, 41, 2, 1, 1, 12, 1, 2, 1, 1, 2, 10, 1, 1, 1, 5, 1, 1, 3, 1, 7, 5, 1, 9, 1, 2, 2, 7, 1, 1, 5, 2, 1, 3, 3, 5, 2, 1, 11, 3, 1,
3, 2, 1, 1, 2, 1, 14, 5, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 3, 3, 2, 2, 1, 3, 2, 1, 2, 1, 4, 1, 14, 1, 1, 58, 7, 1, 2, 1, 1, 5, 1, 2, 1, 5,
18, 1, 4, 3, 1, 1, 1, 4, 1, 1, 2, 5, 1, 148, 1, 9, 2, 1, 2, 1, 5, 4, 93, 1, 1, 2, 4, 1, 2, 73, 1, 1, 3, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 34, 1,
5, 6, 1, 2, 1, 3, 4, 1, 16, 28, 17, 2, 5, 5, 26, 1, 1, 4, 12, 1, 3, 2, 1, 5, 1, 2, 9, 3, 2, 41, 1, 16, 2, 2, 20, 1, 17, 1, 6,
16, 3, 3, 2, 2, 2, 18, 15, 1, 1, 51, 4, 9, 5, 2, 2, 1, 2, 1, 45, 3, 1, 1, 3, 1, 2, 1, 3, 1, 1, 3, 5, 1, 2, 3, 8, 2, 47, 2, 3, 1,
1, 1, 15, 9, 1, 8, 2, 1, 4, 2, 4, 14, 1, 12, 2, 1, 161, 1, 26, 2, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 1, 18, 528, 12, 4, 1, 5, 16, 3, 1,
1, 1, 1, 1, 5, 1, 2, 1, 63, 1, 97, 1, 4, 4, 10, 5, 9, 5, 2, 3, 2, 5, 7, 1, 32, 13, 1, 5, 4, 1, 7, 1, 3, 12, 1, 3, 9, 1, 7, 1,
102, 53, 1, 1, 1, 3, 4, 2, 15, 2, 8, 2, 2, 3, 1, 2, 4, 1, 1, 3, 2, 3, 1, 1, 2, 3, 1, 1, 6, 1, 1, 14, 1, 80, 11, 1, 1, 1, 1, 22,
1, 2, 3, 1, 3, 26, 2, 24, 2, 2, 4, 3, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 63, 1, 1, 1, 25, 1, 1, 1, 8, 1, 3, 3, 1, 10, 5, 6, 2, 1, 1, 3, 1, 1, 1,
1, 2, 2, 1, 2, 8, 12, 1, 53, 1, 2, 1, 1, 5, 1, 1, 3, 1, 39, 1, 12, 1, 3, 14, 18, 9, 3, 2, 2, 2, 1, 1, 3, 1, 4, 4, 7, 1, 17, 1,
14, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 10, 1, 2, 2, 3, 1, 2, 1, 2, 2, 2, 12, 1, 3, 44, 2, 10, 1, 14, 1, 2, 1, 43, 4, 1, 7, 3, 4, 1, 1, 2, 2,
1, 34, 1, 2, 5, 8, 3, 2, 1, 2, 13, 4, 3, 2, 1, 1, 1, 1, 25, 1, 5, 1, 94, 2, 4, 3, 4, 5, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1,
1, 1, 10, 41, 1, 5, 1, 4, 4, 1, 155, 1, 8, 1, 1, 1, 1, 4, 1, 1, 2, 9, 2, 1, 2, 1, 1, 1, 6, 23, 1, 2, 3, 5, 2, 1, 1, 1, 1, 7, 67,
5, 7, 1, 23, 3, 3, 1, 6, 1, 11, 1, 57, 1, 4, 1, 5, 1, 1, 8, 1, 1, 2, 5, 2, 10, 1, 1, 2, 1, 1, 3, 1, 2, 1, 3, 1, 11, 2, 10, 1, 4,
18, 1, 2, 3, 1, 1, 6, 3, 6, 4, 31, 3, 4, 1, 18, 3, 9, 7, 5, 1, 2, 2, 1, 7, 1, 23, 2, 217, 1, 2, 1, 4, 1, 54, 2, 196, 10, 3, 1,
32, 1, 40, 55, 1, 5, 1, 3, 3, 1, 2, 2, 1, 3, 6, 3, 16, 1, 31, 1, 5, 6, 1, 4, 42, 4, 1, 10, 1, 3, 1, 3, 3, 1, 2, 1, 1, 1, 4, 1,
13, 1, 88, 1, 1, 1, 14, 3, 27, 3, 1, 1, 16, 4, 1, 2, 4, 1, 4, 1, 1, 17, 2, 4, 1, 1, 9, 2, 1, 1, 3, 1, 1, 30, 1, 1, 3, 2, 2, 1,
1, 4, 10, 1, 7, 1, 6, 1, 35, 1, 1, 2, 3, 6, 1, 1, 2, 4, 4, 24, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 2, 1, 2, 1, 6, 6, 2, 1, 1, 10, 6, 4, 2,
1, 3, 9, 1, 2, 16, 1, 5, 1, 1, 1, 1, 6, 5, 1, 13, 5, 4, 1, 2, 3, 1, 1, 1, 3, 1, 30, 2, 5, 1, 1, 1, 1, 2, 3, 1, 2, 3, 1, 1, 1, 1,
1, 6, 5, 3, 65, 48, 3, 3, 6, 1, 9, 2, 1, 5, 6, 2, 1, 1, 1, 1, 620, 8, 1, 1, 4, 8, 1, 6, 1, 5, 8, 1, 5, 1, 4, 9, 47, 3, 1, 6, 1,
25, 1, 3, 425, 2, 3, 3, 17, 1, 2, 3, 2, 3, 1, 1, 1, 5, 2, 1, 41, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 5, 1, 1, 6, 256, 17, 1, 14, 1, 2, 3, 1, 2,
2, 2, 4, 9, 7, 3, 3, 18, 1, 33, 1, 5, 2, 4, 25, 1, 2, 1, 6, 1, 3, 4, 16, 4, 2, 2, 7, 3, 1, 14, 2, 1, 2, 1, 3, 3, 1, 4, 1, 59, 1,
121, 9, 1, 2, 1, 11, 1, 20, 1, 9, 2, 1, 3, 391, 1, 2, 8, 3, 4, 1, 1, 3, 13, 1, 95, 2, 2, 4, 21, 1, 21, 2, 8, 13, 3, 1, 1, 1,
5, 1, 8, 1, 15, 1, 252, 3, 4, 2, 15, 1, 1, 1, 5, 2, 6, 11, 1, 10, 41, 1, 4, 2, 2, 1, 1, 1, 5, 1, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 1, 2, 2, 1,
2, 2, 2, 2, 1, 24, 8, 21, 3, 3, 9, 14, 9, 1, 9, 3, 1, 2, 3, 2, 2, 2, 9, 1, 5, 3, 7, 1, 2, 1, 6, 1, 1, 3, 6, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1,
15, 2, 4, 1, 1, 7, 1, 2, 1, 1, 15, 2, 1, 5, 1, 1, 13, 1, 2, 1, 1, 1, 5, 2, 21, 1, 1, 1, 1, 13, 1, 1, 10, 1, 6, 2, 11, 1, 2, 7,
1, 7, 1, 16, 1, 4, 3, 1, 2, 1, 7, 1, 3, 1, 4, 9, 2, 1, 1, 1, 1, 23, 1, 1, 4, 1, 4, 3, 1, 2, 2, 2, 1, 3, 1, 1, 5, 1, 1, 1, 6, 106,
1, 1, 1, 7, 2, 18, 1, 1, 1, 4, 1, 2, 4, 20, 2, 1, 3, 1, 5, 1, 3, 1, 50, 1, 2, 14, 2, 1, 1, 2, 1, 2, 2, 1, 1, 3, 3, 1, 1, 4, 1, 1,
1, 13, 8, 3, 2, 1, 8, 5, 1, 6, 1, 50, 1, 2, 3, 8, 1, 3, 5, 2, 1, 8, 8, 1, 1, 10, 2, 1, 1, 1, 2, 13, 1, 4, 10, 1, 1, 1, 1, 26, 2,
22, 3, 7, 6, 1, 2, 3, 28, 3, 17, 3, 1, 1, 1, 4, 1, 5, 2, 4, 5, 1, 2, 1, 1, 1, 4, 1, 2, 5, 1, 1, 1, 4, 1, 2, 5, 2, 193, 2, 1, 47,
1, 4, 1, 6, 1, 4, 1, 6, 23, 4, 1, 20, 2, 3, 32, 1, 6, 1, 4, 1, 3, 1, 10, 1, 3, 1, 1, 2, 5, 2, 1, 1, 1, 93, 1, 1, 11, 8, 1, 1, 1,
1, 2, 15, 4, 1, 7, 1, 3, 2, 1, 1, 1, 9, 10, 1, 6, 1, 4, 5, 3, 1, 11, 1, 6, 5, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 152, 3, 1, 4, 3, 7, 1, 473, 1,
1, 1, 3, 108, 2, 1, 3, 3, 3, 6, 1, 1, 1, 18, 1, 51, 2, 2, 5, 2, 2, 1, 1, 15, 6, 10, 1, 6, 1, 1, 6, 8, 2, 33, 1, 6, 2, 5, 3, 1,
13, 1, 2, 1, 2, 3, 2, 1, 5, 1, 2, 1, 2, 1, 10, 4, 2, 1, 2, 6, 23, 4, 1, 3, 1, 5, 1, 3, 5, 3, 1, 3, 2, 5, 8, 1, 4, 5, 1, 1, 18, 6,
1, 1, 43, 1, 8, 1, 22, 1, 9, 5, 1, 2, 1, 15, 16, 1, 1, 5, 4, 3, 7, 1, 1, 1, 4, 1, 1, 3, 3, 1, 2, 16, 2, 7, 1, 17, 3, 28, 5, 15,
5, 1, 8, 3, 1, 141, 1, 9, 7, 2, 5, 1, 1, 7, 5, 30, 1, 6, 2, 2, 6, 1, 4, 3, 3, 10, 22, 14, 1, 2, 3, 21, 4, 1, 1, 1, 12, 1, 9, 4,
2, 1, 7, 1, 1, 1, 10, 1, 3, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 6, 1, 10, 1, 7, 8, 2, 1, 1, 1, 5, 8, 5, 9, 37, 4, 1, 17, 1, 2, 1, 3, 1, 5, 2, 1, 4,
15, 2, 2, 5, 1, 1, 1, 6, 1, 1, 20, 48, 1, 5, 17, 2, 7, 7, 1, 16, 1, 37, 3, 2, 1, 2, 5, 1, 1, 1, 4, 3, 2, 3, 16, 1, 2, 18, 2, 1,
1, 1, 1, 1, 4, 1, 3, 5, 1, 2, 23, 2, 3, 1, 4, 13, 7, 1, 5, 1, 2, 1, 1, 30, 1, 7, 4, 1, 1, 1, 15, 1, 17, 1, 4, 1, 1, 1, 2, 188,
1, 5, 2, 2, 19, 2, 1, 2, 1, 70, 1, 2, 1, 2, 3, 1, 4, 1, 1, 1, 4, 1, 3, 1, 1, 2, 1, 1, 5, 5, 2, 1, 2, 7, 2, 2, 1, 1, 2, 2, 1, 31,
8, 1, 1, 3, 1, 1, 1, 1, 3, 15, 2, 1, 3, 1, 1, 3, 24, 4, 1, 1, 7, 2, 12, 4, 2, 2, 1, 15, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 9, 1, 2, 2, 3, 1, 2, 9,
1, 1, 3, 1, 1, 7, 1, 12, 1, 3, 1, 2, 1, 3, 6, 6, 1, 1, 1, 1, 10, 2, 10, 1, 2, 2, 2, 5, 12, 1, 2, 3, 4, 10, 1, 1, 3, 2, 4, 1, 37,

1, 4, 2, 1, 1, 67, 1, 1, 6, 2, 1, 2, 2, 3, 1, 2, 2, 1, 5, 2, 2, 1, 1, 6, 2, 1, 1, 47, 57, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 7, 5, 2, 2, 2, 3, 7, 1, 4,
1, 1, 6, 1, 4, 1, 3, 1, 1, 1, 4, 16, 49, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 2, 1, 3, 1, 2, 1, 1, 38, 2, 3, 2, 3, 25, 6, 1, 1, 12, 3, 5, 3, 4, 7, 1, 1,
2, 7, 1, 9, 1, 5, 2, 1, 1, 1, 33, 2, 6, 3, 1, 10, 1, 1, 2, 43, 2, 1, 1, 2, 3, 1, 4, 310, 2, 7, 2, 53, 211, 2, 2, 2, 1, 1, 3, 7, 1,
1, 8, 2, 3, 2, 2, 1, 2, 1, 2, 1, 9, 3, 11, 1, 2, 1, 2, 4, 1, 1, 1, 1, 5, 2, 2, 1, 17, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 6, 4, 3, 3, 11, 23, 2,
1, 5, 12, 21, 2, 1, 2, 3, 6, 5, 1, 1, 1, 1, 1, 210, 15, 1, 1, 16, 3, 1, 2, 4, 1, 2, 20, 3, 3, 3, 3, 3, 1, 23, 29, 1, 23, 24, 1, 2,
3, 1, 2, 7, 1, 5, 80, 1, 2, 4, 2, 2, 32, 2, 4, 16, 3, 46, 2, 5, 1, 113, 4, 1, 6, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 16, 1, 2, 1, 5, 4, 7, 1, 1, 5, 1,
31, 1, 2, 1, 3, 1, 14, 3, 1, 2, 5, 1, 1, 17, 3, 2, 3, 1, 2, 10, 2, 2, 1, 1, 325, 1, 85, 3, 1, 4, 55, 3, 1, 3, 14, 1, 5, 1, 6, 4, 6,
30, 3, 1, 11, 1, 1, 1, 1, 1722, 1, 87, 24, 5, 1, 1, 16, 1, 15, 23, 8, 3, 3, 15, 1, 1, 292, 2, 6, 2, 1, 98, 3, 1, 2, 4, 1, 5, 2,
1, 1, 1, 1, 2, 2, 2, 1, 2, 8, 1, 2, 33, 3, 3, 2, 3, 9, 6, 4, 4, 5, 7, 1, 13, 7, 1, 2, 2, 21, 4, 1, 8, 3, 19, 7, 1, 1, 50, 1, 3, 1, 1,
17, 1, 4, 5, 2, 3, 1, 2, 2, 1, 18, 4, 38, 1, 33, 4, 2, 1, 57, 1, 1, 6, 1, 1, 4, 1, 2, 104, 3, 5, 8, 1, 1, 7, 1, 4, 1, 52, 1, 5, 1,
5, 1, 4, 84, 1, 2, 8, 8, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 111, 1, 12, 1, 1, 18, 4, 2, 3, 1, 9, 2, 1, 40, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 9, 1, 5, 1, 3, 2,
2, 2, 1, 1, 204, 36, 1, 1, 4, 118, 1, 8, 3, 2, 1, 12, 1, 1, 1, 2, 1, 31, 1, 4, 5, 1, 11, 2, 55, 1, 17, 1, 1, 1, 6, 6, 1, 4, 5, 8,
1, 5, 1, 14, 1, 1, 3, 2, 5, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 2, 1, 2, 5, 1, 1, 5, 20, 11, 1, 1, 2, 1, 1, 2, 1, 3, 4, 46, 2, 4, 1, 1, 1, 10, 2, 1, 5,
1, 2, 4, 22, 2, 7, 1, 1, 1, 10, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 1, 2, 1, 2, 10, 11, 7, 3, 1, 1, 1, 7, 1, 1, 8, 1, 8, 1, 2, 2, 3, 6, 2, 36, 1, 2, 1,
4, 3, 1, 1, 1, 1, 1, 4, 2, 3, 1, 7, 3, 4, 4, 1, 1, 1, 2, 54, 16, 1, 7, 19, 2, 4, 1, 1, 1, 2, 7, 1, 1, 5, 3, 4, 1, 4, 18, 1, 1, 1, 1, 1,
8, 3, 1, 8, 1, 2, 1, 1, 4, 1, 1, 1, 2, 3, 7, 6, 1, 1, 8, 2, 3, 2, 13, 1, 1, 1, 1, 7, 1, 3, 1, 10, 2, 1, 3, 2, 5, 1, 1, 1, 2, 142, 2, 1,
1, 1, 3, 7, 1, 16, 4, 1, 84, 1, 14, 1, 39, 1, 1, 33, 1, 1, 1, 1, 5, 1, 2, 2, 6, 1, 1, 5, 1, 1, 1, 4, 2, 2, 1, 4, 5, 1, 2, 1, 3, 1, 1,
1, 10, 3, 2, 1, 9, 2, 10, 1, 6, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 14, 3, 1, 5, 2, 4, 1, 3, 29, 2, 2, 2, 4, 1, 18, 1, 4, 1, 1, 2, 3, 3, 4, 1, 3, 2, 1,
1, 1, 2, 4, 1, 1, 1, 1, 46, 1, 1, 3, 4, 3, 212, 3, 1, 2, 1, 1, 4, 8, 1, 74, 1, 2, 1, 5, 1, 1, 9, 1, 1, 1, 1, 3, 80, 2, 1, 3, 1, 1, 2,
2, 4, 4, 1, 2159, 5, 8, 4, 1, 1, 4, 2, 2, 5, 1, 5, 2, 2, 2, 44, 1, 1, 1, 23, 2, 1, 6, 1, 1, 1, 13, 46, 2, 2, 7, 3, 18, 1, 8277,
35, 29, 2, 1, 2, 2, 6, 1, 5, 2, 1, 5, 2, 242, 4, 1, 4, 1, 1, 4, 1, 7, 1, 1, 2, 3, 1, 1, 1, 7, 1, 28, 1, 50, 10, 2, 37, 13, 1, 1, 1,
2, 2, 2, 3, 1, 1, 1, 5, 2, 1, 4, 1, 1, 520, 10, 2, 8, 1, 4, 1, 39, 3, 1, 1, 6, 1, 1, 1, 9, 1, 1, 7, 10, 1, 1, 5, 1, 1, 2, 6, 2, 5, 5,
4, 1, 12, 1, 6, 2, 4, 3, 1, 1, 9, 1, 1, 1, 1, 1, 3, 5, 1, 588, 1, 3, 1, 6, 1, 8, 8, 1, 2, 1, 2, 1, 1, 7, 4, 1, 13, 1, 58, 1, 4, 1, 6,
5, 1, 17, 1, 1, 1, 63, 1, 4, 2, 1, 2, 14, 1, 3, 5, 1, 1, 61, 1, 1, 3, 5, 2, 3, 1, 2, 11, 1, 2, 3, 1, 1, 2, 7, 2, 1, 2, 4, 1, 10, 1, 5,
1, 2, 2, 1, 5, 1, 1, 5, 1, 1, 7, 1, 1, 4, 11, 1, 1, 1, 3, 2, 6, 1, 3, 2, 1, 4, 6, 2, 1, 7, 1, 17, 12, 1, 1, 7, 7, 1431, 5, 1, 10, 2,
4, 9, 1, 7, 2, 2, 5, 1, 1, 1, 3, 1, 8, 1, 1, 1, 1, 17, 1, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 2, 3, 73, 7, 4, 1, 2, 1, 5, 1, 2, 1, 1, 1, 2, 3, 4, 6, 1,
1, 1, 3, 1, 2, 10, 21, 9, 3, 1, 5, 1, 1, 7, 6, 3, 4, 19, 11, 1, 1, 1, 6, 5, 3, 1, 8, 4, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 2, 4, 12, 3, 6, 1, 1, 5,
1, 1, 1, 1, 1, 1, 3, 9, 1, 1, 92, 3, 26, 1, 212, 2, 1, 2, 2, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 5, 6, 1, 1, 41, 1, 7, 4, 1, 8, 1, 5, 2, 1, 1, 2,
4, 2, 15, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 2, 3, 1, 1, 2, 10, 8, 1, 12, 2, 1, 1, 1, 10, 1, 12, 5, 1, 3, 1, 1, 1, 1, 3, 1, 1, 1, 5, 331, 1, 1, 1,
22, 3, 1, 3, 3, 2, 2, 1, 1, 21, 2, 1, 1, 57, 2, 2, 1, 5, 1, 117, 21, 7, 19, 1, 3, 1, 1, 1, 5, 4, 4, 7, 3, 2, 3, 1, 3, 4, 2, 21, 1,
5, 1, 2, 1, 143, 1, 1, 4, 1, 1, 2, 6, 2, 1, 1, 2, 3, 49, 1, 3, 2, 31, 2, 1, 32, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 2, 5, 1, 7, 1, 1, 1,
7, 1, 2, 5, 1, 2, 1, 1, 1, 12, 5, 5, 1, 2, 2, 27, 1, 1, 1, 2, 1, 21, 1, 4, 1, 4, 1, 6, 7, 1, 1, 1, 1, 2, 4, 2, 21, 2, 3, 1, 4, 1, 501,
1, 1, 11, 7, 3, 1, 2, 6, 9, 1, 1, 15, 3, 1, 3, 1, 3, 1, 4, 1, 40, 1, 1, 22, 154, 1, 5, 7, 1, 2, 3, 8, 1, 5, 1, 3, 1, 4, 1, 5, 8, 1, 1,
2, 1, 1, 1, 1, 5, 10, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 5, 1, 2, 4, 5, 1, 1, 23, 1, 47, 1, 17, 9, 4, 2, 1, 3, 20, 1, 1, 2, 180, 1, 1, 2, 6, 1, 9, 1,
2, 1, 1, 2, 5, 1, 7, 1, 4, 1, 1, 2, 1, 21, 2, 1, 3, 1, 2, 6, 1, 15, 2, 3, 3, 1, 1, 18, 27, 1, 9, 19, 1, 6, 1, 2, 1, 1, 12, 3, 23, 1,
1, 1, 42, 1, 3, 1, 6, 1, 7, 1, 4, 1, 7, 4, 1, 1, 3, 3, 46, 8, 1, 3, 10, 6, 1, 2, 3, 1, 42, 1, 4, 1, 2, 6, 3, 1, 1, 1, 6, 1, 5, 1, 2, 9,
1, 2, 9, 37, 4, 2, 4, 2, 9, 1, 5, 2, 4, 1, 2, 1, 18, 5, 2, 3, 2, 3, 4, 1, 27, 11, 1, 3, 1, 3, 1, 7, 1, 13, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 9, 4, 2,
1, 1, 9, 1, 1, 15, 8, 1, 3, 4, 2, 7, 1, 4, 134, 5, 1, 57, 2, 18, 2, 9, 1, 1, 3, 1, 4, 2, 3, 1, 1, 2, 1, 8, 2, 2, 1, 1, 1, 2, 35, 2, 1,
3, 2, 1, 7, 1, 11, 1, 1, 1, 1, 7, 1, 1, 3, 7, 1, 1, 4, 1, 1, 63, 1, 1, 1, 14, 527, 3, 1, 1, 3, 1, 19, 1, 3, 2, 1, 1, 44, 1, 2, 1, 1,
3, 17, 3, 1, 3, 1, 3, 2, 3, 9, 1, 75, 5, 34, 3, 3, 3, 1, 55, 2, 1, 1, 1, 29, 5, 15, 1, 3, 1, 1, 8, 1, 82, 2, 1, 1, 2, 1, 4, 13, 1,
2, 2, 172, 3, 12, 6, 2, 1, 19, 1, 1, 27, 2, 2, 1, 1, 2, 1, 1, 6, 1, 2, 1, 6, 2, 1, 4, 2, 1, 4, 1, 3, 2, 2, 2, 4, 1, 1282, 1, 2, 1,
2, 1, 17, 1, 14, 2, 2, 2, 4, 2, 1, 1, 3, 2, 1, 2, 1, 1, 4, 1, 4, 1, 1, 1, 2, 4, 1, 3, 3, 1, 1, 1, 1, 1, 204, 1, 2, 3, 2, 1, 3, 4, 1, 1,
3, 1, 5, 4, 18, 4, 1, 1, 12, 1, 2, 3, 1, 1, 1, 5, 1, 5, 3, 5, 2, 1, 9, 1, 2, 1, 1, 4, 3, 1, 1, 4, 3, 29, 8, 3, 5, 2, 1, 1, 1, 9, 1, 1,
4, 3, 1, 1, 2, 4, 5, 2, 3, 2, 1, 1, 4, 1, 1, 16, 1, 12, 4, 1, 1, 2, 1, 1, 36, 3, 5, 6, 1, 1, 6, 1, 1, 1, 2, 2, 89, 3, 2, 3, 2, 1, 3, 1,
1, 6, 1, 15, 15, 1, 5, 5, 9, 4, 3, 1, 1, 16, 1, 1, 2, 1, 4, 4, 1, 1, 11, 8, 1, 1, 1, 1, 52, 4, 4, 2, 1, 1, 2, 3, 1, 2, 1, 8, 1, 1, 3,
1, 1, 2, 5, 1, 2, 1, 2, 2, 3, 2, 18, 9, 1, 4, 8, 2, 31, 1, 1, 164, 4, 3, 2, 1, 8, 12, 2, 78, 6, 3, 3, 14, 10, 1, 26, 2, 6, 34, 1,
7, 12, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 4, 1, 12, 2, 19, 2, 1, 20, 1, 38, 1, 4, 1, 2, 8, 1, 9, 3, 3, 11, 1, 2, 1, 1, 1, 8, 1, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 3,
2, 1, 2, 14, 1, 2, 8, 3, 1, 1, 3, 7, 1, 1, 13)

TAULA 5: 4 977 termes de la fracció contínua de π.

Podem observar que b_2 no és una altra cosa que l'invers de d_1, construït geomètricament.

La traducció algebraica del procés anterior és l'algorisme següent, que assigna a un nombre real $x \geq 0$ el seu desenvolupament en fracció contínua $\{a_1, a_2, a_3, \dots\}$:

$$
\begin{array}{llll}
1 & b_1 := x & a_1 := [b_1] & d_1 := b_1 - a_1 \\
2 & b_2 := 1/d_1 & a_2 := [b_2] & d_2 := b_2 - a_2 \\
\vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\
n & b_n := 1/d_{n-1} & a_n := [b_n] & d_n := b_n - a_n
\end{array}
$$

on $a_1 \geq 0$, $a_i > 0$ per a $i > 1$.

Aleshores, es veu clarament que el nombre x és

$$x = a_1 + \cfrac{1}{a_2 + \cfrac{1}{a_3 + \cdots + \cfrac{1}{a_n + \cdots}}}.$$

Si denotem per $(a_1, a_2, \ldots, a_n)$ el *cumulant*

$$x = a_1 + \cfrac{1}{a_2 + \cfrac{1}{a_3 + \cdots + \cfrac{1}{a_n}}},$$

el membre de la dreta de l'expressió en fracció contínua de x és, per definició, el límit de la successió de cumulants $\{(a_1), (a_1, a_2), (a_1, a_2, a_3), \ldots\}$ i aquest límit val x.

Per exemple, en el cas del nombre π, el cumulant $(3, 7) = 3 + \frac{1}{7} = \frac{22}{7} = 3,142\ldots$ s'aproxima raonablement bé a π, malgrat ésser tan curt. El motiu és que el cumulant que segueix, que és $(3, 7, 15)$, acaba al pis $a_3 = 15$, i això succeeix perquè, levitant a sota de la volta de vidre, hi ha un nombre d_2 tan proper a l'origen perquè el seu invers b_3 (obtingut mitjançant els raigs làser) arribi al pis 15.

Això ens diu que, com que el pis 292 és molt alt, el cumulant anterior al cumulant $(3, 7, 15, 1, 292)$ ens donarà una aproximació molt bona de π. Tenim, de fet, $(3, 7, 15, 1) = \frac{355}{113} = 3,1415929\ldots$, que dóna π amb 6 decimals exactes. Aquesta aproximació era coneguda des de l'antigor i així Spencer, en el seu llibre d'efemèrides, diu que «cap al 480 després de Crist, el matemàtic xinès Tse Ch'ung-chih donava $22/7 = (3, 7)$ com a valor 'no fi' de π i donava $355/113 = (3, 7, 15, 1)$ com a valor 'fi' de π». A Occident ens va caldre esperar fins a l'any 1573. En aquest any «Valentinus Otto va trobar l'antic valor xinès de π, és a dir, 355/113». El 1585 «Adrian Anthoniszoon va redescobrir l'antic valor xinès de π, 355/113, però sembla que va ser per pura casualitat, puix que va començar establint la desigualtat

$$\frac{377}{120} > \pi > \frac{333}{106}$$

i després va prendre la mitjana aritmètica dels numeradors i els denominadors com a valor "exacte" de π». Com a simple curiositat, diguem que si hom vol obtenir l'aproximació de π que dóna la fracció 355/113 mitjançant la sèrie de Leibnitz, ens caldria calcular 3748630 termes de la sèrie! Veiem, doncs, que la sèrie, per si mateixa, no és pas una manera pràctica de calcular decimals de π. També és cert, però, que un ús apropiat de la sèrie ens permet de fer càlculs més precisos.[8]

El cumulant de π d'ordre 432 acaba al pis 20776 i, per aquest motiu, el cumulant d'ordre 431 s'aproxima a π amb 434 xifres decimals exactes.

El segon mètode de visualització geomètrica de les fraccions contínues és més suggeridor. Suposem que volem desenvolupar el nombre real positiu x en fracció contínua. Prenem una taula de billar rectangular d'alçada 1 i amplada $b_1 = x$, com

8 Vegin el llibre en anglès de Harold M. Edwards: *Càlcul avançat: un enfocament mitjançant formes diferencials*, Birkhäuser, 1994, secció 7.5, problema 1.

número	coef.	número	coef.	número	coef.
5	292	2054	620	3440	118
80	161	2078	425	3642	142
197	120	2105	256	3745	212
223	127	2155	121	3778	2159
308	436	2168	391	3812	8277
432	20776	2199	252	3826	242
602	106	2356	106	3867	520
670	141	2477	193	3916	588
726	125	2553	152	4020	1431
870	376	2560	473	4127	212
872	107	2565	108	4193	331
961	129	2689	141	4216	117
1002	193	2845	188	4242	143
1111	114	3085	310	4323	501
1216	123	3090	211	4348	154
1222	156	3158	210	4401	180
1360	148	3204	113	4552	134
1484	161	3249	325	4606	527
1498	528	3274	1722	4666	172
1546	102	3291	292	4701	1282
1759	155	3374	104	4739	204
1858	217	3403	111	4900	164
1866	196	3435	204		

TAULA 6: Coeficients superiors a 100 del desenvolupament en fracció contínua de π.

la de la figura 1, en què $x = 17/13$. Es llença una bola des de la cantonada inferior esquerra amb un angle de 45 graus. Cada vegada que la bola topa amb una banda, la taula de billar perd el quadrat, la diagonal del qual ha estat recorreguda per la bola. Anem prenent nota del nombre de quadrats de cada mida que van desapareixent. Si el primer quadrat que traiem no és de mida 1×1, això vol dir que $x < 1$ i afegirem un zero a l'inici de la nostra llista de nombres. S'obté així el desenvolupament en fracció contínua de x: $(a_1; a_2, a_3, \dots)$. En la figura 1 es té (1;3,4). També pot imaginar-se que tenim un rectangle de mida $1\times x$ que cal enrajolar. En lloc d'imaginar que traiem una rajola per cada diagonal que recorre la bola de billar, en posem una. D'aquesta manera, un enrajolador va utilitzant, primer, $a_1 \geq 0$ rajoles de mida 1×1; després $a_2 > 0$ rajoles de mida $d_1 \times d_1$, on $d_1 = b_1 - a_1$, etc. És clar que $a_1 = [b_1]$ i que $a_2 = [1/d_1]$, etc. Ara és fàcil veure quan la successió $\{a_1, a_2, \dots\}$ és finita. Si la successió s'acaba amb a_k, és que el costat de la penúltima rajola pot recobrir-se amb a_k rajoles de les últimes que hem utilitzat, d'on resulta que el costat de la penúltima rajola és commensurable amb el costat de l'última rajola. Procedint així, resulta que els costats de totes les rajoles són commensurables amb el de l'última i, per tant, si l'alçada de la cambra admet m d'aquestes últimes rajoles i l'amplada n'admet n, aleshores x consta de n parts de $1/m$: tenim $x = n/m$. El recíproc és obvi. El desenvolupament de x és finit si i només si x és racional. El meu alumne de doctorat, el senyor Crespí de Valldaura, ha obtingut, utilitzant el mètode del

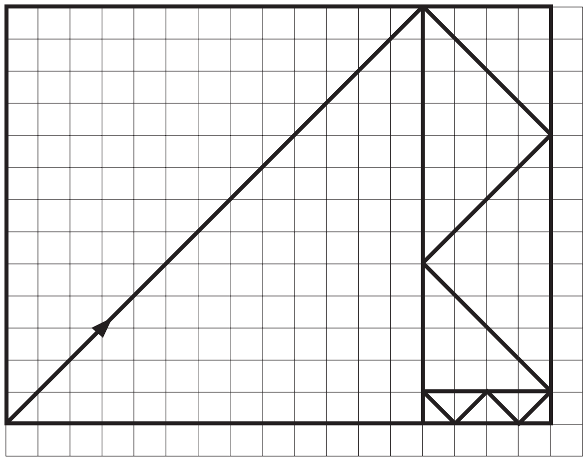

FIGURA 1

billar, una demostració absolutament elemental que el desenvolupament en fracció contínua de x és periòdic si i només si x és de la forma $(a+b\sqrt{c})/d$ on a, b i d són enters, $d \neq 0$ i c és enter positiu i no és quadrat perfecte. Aquest mateix senyor estudia en la seva tesi la generalització òbvia del desenvolupament de x quan l'angle de tir de la bola de billar no és de 45 graus.

Comparant això amb el desenvolupament decimal d'un nombre, en què els racionals són exactament els periòdics, sembla com si amb el desenvolupament en fracció contínua baixéssim un graó cap a un coneixement més profund dels nombres. Així, per exemple, el desenvolupament en fracció contínua de $\sqrt{17}$ és $(4; 8, 8, 8, \dots)$. Però hi ha encara sorpreses més interessants. Ja hem indicat que el desenvolupament en fracció contínua del nombre π no sembla seguir cap mena de pauta. Això contrasta fins a l'astorament amb el desenvolupament en fracció contínua del nombre e. Aquest nombre, igual que π, no només és irracional, sinó que és transcendent: cap dels dos no és l'arrel d'un polinomi amb coeficients enters. I, tanmateix, mentre que π no sembla pas que segueixi cap pauta en el seu desenvolupament en fracció contínua, vegin vostès quin és el desenvolupament en fracció contínua de e:

$$e - 1 = \{1, 1, 2, 1, 1, 4, 1, 1, 6, 1, 1, 8, 1, 1, 10, \dots\};$$

de manera que podem dir a la bestreta quina serà la xifra que ocuparà un lloc determinat. Podem dir que, dintre del context dels desenvolupaments en fracció contínua, els nombres racionals, els irracionals quadràtics i el nombre e ens són perfectament coneguts. El nombre π segueix essent un misteri.

Notin que els termes del desenvolupament de e en fracció contínua pugen per damunt de tota fita. Curiosament, calculant el desenvolupament en fracció contínua de π s'observa que la quantitat de pisos alts és petita en comparació de la de termes del desenvolupament. Si $x = (a_0; a_1, a_2, \dots)$, $a_0 \geq 0$, $a_1 \geq 1$, anomenarem pisos als a_i.

Sigui $\mathbb{B}_k$ la col·lecció dels nombres que arriben al pis k i prou. Sigui $\mathbb{B}$ la col·lecció de nombres que posseeixen un últim pis. Òbviament, $\mathbb{B}$ és la unió de tots els $\mathbb{B}_k$. Podem imaginar els nombres com una ciutat amb edificis d'alçades diverses. El nombre e té alçada infinita. No se sap si π té alçada finita o infinita. (En la taula 6, cortesia del senyor Crespí de Valldaura, apareixen els «pisos alts» dels primers nombres del desenvolupament de π.)

Si $\mathbb{E} = \mathbb{B} \cap (0,1)$ són els nombres d'alçada finita de l'interval obert $(0,1)$, es coneix que $\mathbb{E}$ posseeix una quantitat no numerable d'elements. Nogensmenys, $\mathbb{E}$ posseeix mesura zero. Dit d'una altra manera: la probabilitat que un nombre entre 0 i 1, escollit a l'atzar, tingui alçada finita, és zero. L'article de J. Shallit «Nombres reals amb quocients parcials fitats»[9] conté notícies molt interessants sobre aquests nombres d'alçada finita. El 1966 Lang en va dir: «tret dels irracionals quadràtics, no es coneixen exemples senzills d'irracionals d'alçada constant. La millor conjectura és que no n'hi ha.» La conjectura és falsa; en efecte, el nombre $f(n)$ definit per la sèrie

$$f(n) = n^{-2^0} + n^{-2^1} + n^{-2^2} + n^{-2^3} + \cdots$$

té alçada $n+2$ si $n \geq 3$. Però si $n = 2$, té alçada 6. Per exemple, $f(3)$ té alçada 5 i, efectivament,

$$f(3) = (0; 2, 5, 3, 3, 1, 3, 5, 3, 1, 5, 3, 1, \cdots).$$

A més, els nombres $f(n)$ són tots transcendents d'alçada finita, com es va demostrar el 1979.

Pel que fa al desenvolupament en fracció contínua dels nombres algebraics, poc és el que se'n sap. Descomptant els irracionals quadràtics que tenen desenvolupament periòdic, ni tan sols se sap si són d'alçada finita o no.

Si tornem ara al nombre e, no cal ni dir que, tal com passa amb el nombre π, tenim desenvolupaments en sèrie de e que ens permeten calcular tants decimals com vulguem. Respecte d'això, se'm va acudir de definir un nou nombre que no he trobat en la literatura i que proposo que s'anomeni *nombre p*. El nombre p, per definició, és aquell que té per desenvolupament en fracció contínua la successió dels nombres primers. Pot calcular-se amb la precisió que es vulgui, en la mesura que anem trobant nombres primers. Els seus desenvolupaments decimal i septimal apareixen en les taules 7 i 8. Sobre el nombre p, l'única cosa que sé és que és irracional, perquè això equival que la successió dels nombres primers és infinita. Qualsevol altra informació que algú pugui donar sobre aquest nou nombre —per exemple, un desenvolupament en sèrie— revolucionaria les matemàtiques. Dubto molt que, en la situació actual dels nostres coneixements, ningú pugui dir res de substancial sobre p. Nogensmenys, un examen del seu desenvolupament decimal és tan o més important que el del nombre π.

Vull també considerar aquí un nou nombre que proposo que s'anomeni g (que és la primera lletra de la paraula castellana per *bessons*) i que és el nombre que té per desenvolupament en fracció contínua la successió dels primers bessons. Dos primers es diu que són bessons si difereixen en menys de 3 unitats: 2 i 3 són bessons, 3 i 5 també ho són, etc. Com que no se sap si la successió de primers bessons és infinita o no, ni tan sols podem dir, ara per ara, si el nombre g és racional o irracional.

7 Del discret al continu en la topologia combinatòria

Abandonem ja els nombres i entrem de ple a la geometria. Es tracta ara d'un procés infinit basat en un altre de finit de caràcter combinatori. Em refereixo a la demos-

9 *L'Enseignement Math.* 38 (1992), 151–187.

2.313	03673	64335	82906	38395	16026	41782	47639	66897	71803	25634	02101	24442	14456
47317	76272	24369	53220	17238	32817	45301	58200	72360	21662	15392	26487	31005	37277
01567	12220	68549	46746	55364	18758	07695	29275	15082	71179	33164	47285	72144	29997
24871	80896	92883	28780	36101	58268	65802	54525	18759	59989	58733	87510	34270	02778
52019	11407	97044	40265	98549	68883	39753	62351	01296	87204	33103	32602	43136	89870
56137	12460	76539	89604	78704	02968	23298	00625	38519	86897	59329	66072	06103	80156
30107	11120	58002	32441	47011	31100	12442	49363	92195	92503	40123	42581	83456	39722
63106	69877	74260	03859	72273	23937	25224	30356	71671	14519	34680	32365	94595	99609
95749	56352	96346	85969	65275	63391	29225	54813	82424	52823	62929	99765	68199	48298
39873	94850	48753	42265	37347	22161	75266	19983	77073	94932	15913	94060	87375	89680
63507	17251	66692	82788	67779	87548	13700	54294	39748	29261	88169	88987	12705	24318
69477	72514	68076	87459	96842	78208	90547	32650	38643	76028	30667	35243	57855	59612
04602	46026	61695	29558	44927	99381	61294	54563	14126	83672	68771	76475	43454	31758
72145	57343	79229	98031	57566	54627	20490	27644	64754	27667	29502	93714	67097	21802
18194	89242	20379	71708	00277	79820	15978	86942	97864	77797	68845	17841	22365	70722
43174	31433	66942	75088	64723	94497	75123	89082	24228	24584	58497	76349	69950	48683
97029	96779	21246	17938	07893	60433	62795	70083	83455	08257	87743	55286	25082	78467
71338	05572	69491	70325	13995	29806	36581	84697	15847	75352	50872	10062	91140	60546
51078	94407	30620	21590	18773	74190	03498	89650	42708	69203	40763	49573	87642	85170
77262	74176	87783	55652	32658	64357	28163	07879	90094	23187	29811	62203	69070	96651
76249	29963	98055	70885	63420	72619	13251	20144	52980	94196	11578	96047	11940	98721
02178	31161	68775	58686	72162	69541	29667	13804	04434	65299	01924	11502	68523	16944
93169	19376	11028	56555	27206	60499	39889	54722	11048	54507	19777	61801	62317	35641
22167	57418	38528	11511	21837	06143	18412	69172	40289	28337	62692	79851	70778	58121
78227	68756	39925	72759	66411	27930	37582	50586	65016	65811	74929	79350	47798	41498
38555	63027	47053	38649	84827	10925	23556	29071	54763	05659	89100	30500	71539	21857
80945	57306	86749	44448	45254	25353	52395	20198	17148	11946	21322	01480	63813	38144
71788	58383	33617	40221	59613	63978	24313	56165	52567	21167	96940	21498	49356	25178
89197	28948	80150	33198	33345	58711	71515	91817	37285	35714	81637	46428	25407	63990
81143	39184	24024	24610	61469	50936	52893	15952	93544	62080	19473	72844	56649	16235
38132	48942	85575	19850	65405	12207	04755	17104	73414	38526	88722	22659	48606	66101
89693	60190	47985	60717	28883	68839	29924	37998	04873	54836	24301	47030	70809	32501
81125	86821	99680	94275	76264	38966	31878	35154	58379	68942	24578	74448	60459	52740
23329	74192	86555	08192	23749	28617	47060	40417	74184	29948	73087	89316	83738	59501
03390	38865	41208	45166	79500	57871	57264	93623	67513	03251	15527	94160	34769	91113
59733	59311	93298	74166	55038	42144	17270	40313	65644	42652	52790	67070	40447	47217
59732	38227	57505	71419	25197	04410	22934	16040	73963	79983	42842	67546	78564	71436
97563	19144	01164	43799	15801	04439	95356	76335	95772	52815	29901	65642	62552	18659
88199	40175	37701	31475	37899	31747	08475	99161	97451	00664	38139	24692	79912	73484
18589	42157	81702	75991	70234	70718	75179	01790	58658	81903	90473	34340	60480	01284
70792	28886	72968	45596	46764	52281	52466	16762	26883	50279	81350	33990	05346	71094
80579	28072	22802	30773	47206	04873	89731	02635	36801	91504	38632	92147	23426	10073
28636	16557	16849	37089	21489	80630	27833	77196	66364	81389	90227	55642	71375	91160
13468	05872	43274	60365	56608	11890	20160	71377	55926	70830	69329	57399	91376	00085
68242	34453	74329	42808	14856	78123	09481	58892	65932	93694	00936	30850	95358	59992
84318	55186	10509	77704	73343	98852	55852	77980	96079	34162	27119	29304	70974	35026
90028	67813	46534	84167	22802	44069	23253	54069	93843	06490	92247	81638	55037	95219
21598	51479	46601	12505	75659	79004	30574	39541	90413	85368	49489	60781	75307	60685
97559	15541	53471	56890	17879	82938	41815	06576	87764	26854	51981	24000	34730	63225
82132	73396	16390	42666	55121	00791	61819	72670	72497	36672	32858	08481	79899	43015
41707	89418	26064	76570	64552	87595	38319	84370	92651	64001	58916	72088	94656	16757
05034	14238	08716	20916	98934	55667	39141	03957	78903	09981	32220	87045	75915	33903
88961	03628	89598	11512	61536	99785	30996	52457	97355	62540	58344	81490	15381	10319
93950	02196	68507	05284	03338	01116	50889	43999	43503	55561	14455	56201	21586	11456
88456	89764	74719	56699	48894	86327	48680	98524	94468	82902	24915	75912	29722	39365
09230	68632	65313	33889	62411	07930	44025	06442	65815	90587	24764	90405	92731	28209
12009	19111	90137	09815	91583	39689	25853	09344	30187	28511	26317	04181	53031	96049
12210	61425	72675	00574	79537	52229	33055	01660	61784	73330	21174	29364	93650	17445
10747	26351	69878	03892	23018	75870	33585	95344	23104	42245	51817	58237	94673	33904
73922	59536	31510	64466	36449	24469	49532	44688	90543	24555	11450	23406	78970	57441
15690	76915	20838	33476	77669	11555	47994	82634	33047	23755	22039	53416	85709	71074
09461	68767	27493	33628	73719	57117	70087	95904	27221	48090	22230	83677	01128	06294
25593	94835	69079	75327	77038	03328	29024	86649	25820	74221	80188	24679	99242	39461
06068	55402	43441	77715	64811	93498	73690	37816	30115	13608	87661	61688	29493	94893
51898	77094	19385	65451	46179	36237	20477	76927	23281	60852	19725	58337	96990	55556
62065	27434	70969	51001	44186	19036	33921	28229	58151	26107	09523	78670	16412	02000
33456	52531	60009	70603	40939	97367	52115	05530	57323	84290	29189	96495	90336	41807
33818	33689	28755	82381	07449	33925	37749	88571	60810	36864	69235	85502	28652	54588
30423	30431	92986	24430	24985	15925	71356	35720	52591	58253	56743	36296	43426	39921
75473	02983	96602	86746	94475	20096	12264	95080	29742	74403	18864	73362	54372	39245
75168	69671	54455	63419	96619	47260	21871	28483	23892	84779	14955	51307	28895	33979
83982	08049	37418	45454	56765	86884	97853	39362	24517	72562	19996	25595	01405	88902

TAULA 7: 5 038 dígits decimals de $p = (2; 3, 5, 7, 11, 13, \dots)$.

2.212	24131	33033	04151	45054	46255	16343	66531	40332	44051	46156	22633	02336	22215
36404	32456	00151	06403	45112	52232	15442	14562	60032	33106	14146	15001	11122	32345
34544	65413	20206	00410	63421	30233	20424	40323	45653	56351	53065	63146	40163	42022
24621	12601	63541	41363	26104	13010	00243	60353	46335	53136	06042	44503	03555	01163
60140	56342	44111	33162	00453	11113	65214	45164	43460	46156	05522	63532	62456	32630
51235	34142	22410	13144	25336	54244	11255	14300	30150	01106	02542	13662	01443	63015
62024	33303	56136	10124	60015	61162	05042	41450	15146	00401	46543	22612	63046	03312
05164	66443	43413	51352	65125	00632	26260	45314	25631	11015	31463	12421	51434	22105
46322	43140	03441	22455	43556	24220	12251	21151	25650	45543	22364	01202	46411	60512
41622	04614	62454	56633	01232	33631	65365	43131	05351	11012	21434	63333	03464	06534
44656	50351	34051	54145	32302	30363	20323	34341	46536	20626	01431	44536	02625	03604
21633	44402	43105	32310	21611	43462	66566	10141	45546	51141	04522	23615	25521	45311
53565	61202	13051	64432	45424	44544	53533	63451	21561	60021	13422	34353	50464	06365
23301	42541	66314	23201	55062	12266	56006	12033	06342	32205	42356	50231	64502	10066
41150	14123	42355	20110	61136	22552	44335	46405	51301	20260	45623	04156	36216	60535
22661	34530	31664	05441	12153	05040	60263	02013	00400	12422	25045	06620	32554	05650
54230	65142	33333	46654	32145	21103	65144	16105	22603	53120	25626	05414	33056	61430
55063	02434	24423	60300	01236	45520	04252	05216	45311	02500	21203	63204	00516	15402
33415	04033	12502	11126	32104	16663	22446	56661	06320	00064	42364	11263	66333	32404
53052	34236	65401	35014	13144	51122	20042	34430	11532	40302	50155	26144	55525	31532
14542	03026	64501	10214	54243	34215	32612	21432	13124	33023	12415	52564	34030	22056
03512	20436	66664	16566	36512	63545	36462	52343	62224	42626	45566	02165	12355	00053
20164	65042	14500	46403	02405	23654	34402	45464	23314	21422	55320	64555	54200	42016
10606	36305	00134	11221	26201	54610	21520	11266	64150	20100	14322	66346	13042	03643
44330	30604	50313	23314	65634	60466	42443	11646	12062	44405	01123	65265	50235	14254
51144	31135	46013	44331	13144	46104	40060	33603	16315	33144	41535	51151	56445	14200
22522	55412	34064	55202	46530	05651	64423	40065	62106	64261	52011	00642	34160	62035
22122	56214	30054	26300	44236	63354	32331	20562	44523	41551	02330	20225	66065	32213
43140	31552	12014	30245	22364	30220	66104	54014	02420	12064	21060	06106	06000	20346
06463	40623	25610	53056	51410	50336	12111	54120	51606	11465	16063	12552	55020	40652
00400	41340	64501	11045	24446	30544	01033	30552	20336	03204	55523	42135	13636	41322
43146	25450	16623	24216	43122	03153	14624	43403	22206	05120	14501	43164	63202	12162
42162	66561	13446	60050	60542	23004	20232	41150	12352	41114	41445	61015	02422	65045
34031	54343	23351	22640	12344	43131	03046	52363	50523	20122	62444	53556	25154	15601
31264	66234	33644	52623	30433	15062	42443	25304	00342	15441	45334	64113	64145	22066
32155	06160	46461	05316	22622	53543	50165	05051	52543	40564	42222	10124	36126	06460
42402	44554	04205	41451	12510	12615	41560	11301	22132	33651	35103	21611	11621	11233
55225	26501	00241	33210	40413	51354	51435	11143	46302	44502	55556	05464	13042	00241
50510	40520	21302	26636	52556	11353	50641	50364	41160	22622	14513	21603	15551	20214
66153	03623	66223	15460	44321	06202	11613	54632	22146	13433	40011	43456	53456	16450
20463	36603	52362	41526	54606	00433	66353	04542	45040	31601	11425	05152	44413	36401
65003	42202	15105	50414	66010	03544	40243	10522	01145	64051	51006	12206	32040	62414
20334	51236	25062	16255	65356	63146	06012	55441	30064	31666	34023	65301	03016	64512
30634	34015	42664	05656	51343	12640	43614	21302	00111	05035	40011	43062	11264	31252
31526	03620	06124	56142	46304	10245	36052	60325	62301	02414	10061	25216	15456	24056
50525	56460	31102	04040	25165	64066	05623	25601	20561	52010	12152	03204	60222	23202
11334	04464	12503	50062	56164	25162	00341	51450	61525	04665	30362	16202	03055	36032
16312	42111	26444	63523	26433	34225	62110	20054	04255	13142	00163	06645	56511	13526
01515	13111	21503	23251	33653	15010	01600	23526	21326	52313	36111	30510	51441	01035
04423	44205	04155	26335	00526	23110	51664	44343	62221	22234	34046	51344	61430	52545
21550	25151	56631	64115	36506	35506	64030	66500	03663	23331	26312	00256	03255	56324
02524	05445	61414	05633	25355	01642	24320	21001	11221	15546	53401	66061	63256	53410
06461	55643	43114	62635	02013	11425	24126	16334	10240	41612	55236	34411	21213	46162
53502	61462	31216	22253	20132	61626	05600	16515	02354	33136	43346	51320	44120	30421
11261	45623	51342	36346	00604	10305	20235	23454	51242	55604	55332	53562	43453	06552
63113	62161	52510	14135	61202	04361	61626	33522	64500	00430	51005	64504	10603	64016
15255	00404	32526	33662	50304	62034	15442	33406	55224	40300	02521	43522	01422	43165
12165	54020	64125	51511	05664	44655	34151	10212	25504	02404	25356	53200	30102	03303
31434	44151	63346	61312	40463	10013	26644	52341	35655	34412	44203	22246	34225	45602
60664	22655	35151	14465	06335	66350	50201	34113	24603	00511	51264	61110	23416	13532
02445	01462	03022	45324	56664	66200	20144	55503	62311	52461	03263	34241	15246	56062
01066	46665	05643	16554	33610	63553	13032	33035	06106	33656	13125	13503	06601	33516
32443	22541	60313	53610	03234	22441	05552	52646	43515	21330	64315	64221	33464	31100
64032	21012	40166	41360	26455	04633	20026	14245	23246	10045	46142	32523	60403	44253
43555	35326	21022	46201	65344	65116	11542	03242	25552	04524	05543	31233	46422	00553
14115	23433	36453	22534	35606	62440	16533	50505	51411	61200	63633	05420	16566	00256
16354	34525	33353	14403	61303	20114	36525	23243	55546	64000	54152	63405	04506	65650
16225	66551	61404	26214	41206	56163	35463	35403	03446	42005	26115	60540	25624	56330
21523	00452	10113	36363	40214	26222	64412	56505	21633	60406	32216	03425	06002	13236
51345	22552	12156	02444	02200	22403	43636	44564	06614	46116	26122	10052	52645	30232
24265	10205	21422	66455	20054	24430	66432	50100	05064	46610	43564	00406	40624	02636
55425	56215	64613	23415	24450	66665	40502	64565	45331	33324	41533	00034	31354	16510

TAULA 8: 5 038 dígits septimals de $p := (2; 3, 5, 7, 11, 13, \dots)$.

tració del teorema del punt fix utilitzant el lema de Sperner. També aquí hi ha un substrat finit: el lema de Sperner i un pas al límit.

El teorema del punt fix de Brouwer diu que en un tetràedre de dimensió n (o n-símplex) tota funció contínua del tetràedre en si mateix té un punt fix. Pensarem en un triangle, $n = 2$, però la demostració general és essencialment la mateixa.

Si el triangle T posseeix una funció contínua $f : T \to T$ sense cap punt fix, aleshores, per a cada punt $t \in T$ podem definir un punt $r(t) \in \partial T$ (frontera de T) per la projecció de t des de $f(t)$ a ∂T. Aquesta funció $r : T \to \partial T$ és contínua i és la identitat a ∂T: en efecte, si $t \in \partial T$, quan projectem t des de $f(t)$ obtenim t perquè t ja és a ∂T. La funció r es diu que és una retracció de T a la seva frontera ∂T. Es tracta de veure que aquesta mena de retraccions no són possibles.

Suposem que els vèrtexs de T els tenim marcats 0, 1 i 2 i sigui $r : T \to \partial T$ una retracció. Aleshores, podem assignar a tot punt $t \in T$ un nombre 0, 1 o 2 de la manera següent:

Si $r(t) \in [0,1)$, posem $n(t) = 0$;
Si $r(t) \in [1,2)$, posem $n(t) = 1$;
Si $r(t) \in [2,0)$, posem $n(t) = 2$.

Observem que els punts de $[0,1]$ tenen assignat el 0 o l'1; els de $[1,2]$ tenen assignat l'1 o el 2; i els de $[2,0]$ tenen assignat el 2 o el 0. Els punts de l'interior de T $(= T \setminus \partial T)$ tenen assignat el nombre 0, 1 o 2.

El substrat finit del teorema que diu que no existeix una retracció d'aquestes és el *lema de Sperner* que enunciaré per un triangle, però és igualment vàlid per a un n-símplex, amb les alteracions òbvies. Aquest lema diu així: considerem el triangle $T = (0,1,2)$ triangulat (és a dir, T és una unió de triangles, en nombre finit, de manera que si dos triangles es toquen ho fan exactament al llarg d'una cara comuna). Suposem que els vèrtexs de l'aresta $[0,1]$ estan marcats amb 0 o amb 1, els de l'aresta $[1,2]$ ho estan amb 1 o 2, els de l'aresta $[2,0]$ ho estan amb 2 o 0 i els de $T \setminus \partial T$ estan marcats amb 0, 1 o 2, indistintament. *Aleshores, hi ha un triangle de la triangulació de T que té els vèrtexs marcats amb tres xifres diferents entre si.* La demostració que segueix, bellíssima, la vaig llegir fa més de vint anys, però no recordo on.

Prop del costat $[0,1]$ de T prenem un vèrtex nou V exterior al triangle T i li assignem el nombre 0. Després unim V amb els vèrtexs de la triangulació de T que hi ha sobre l'aresta $[0,1]$. D'aquesta manera obtindrem un quadrilàter C triangulat $(V,0,2,1)$ i numerat $(0,0,2,1)$. Veiem que C només posseeix una aresta $[0,1]$ a la seva frontera. Ara farem un joc. Ens trobem fora del quadrilàter C i entrarem al seu interior i hi deambularem seguint les següents regles senzilles:

1. Només podem travessar arestes marcades $[0,1]$.
2. Un cop hem travessat una aresta, ja no la podem tornar a travessar.

Comencem la nostra passejada i, necessàriament, entrem al recinte C per l'única aresta $[0,1]$ que hi ha a la frontera. Això implica que, si seguim les regles, ja mai més no podrem tornar a sortir de C. El procés de creuar arestes $[0,1]$ s'acabarà més tard o més d'hora, perquè només n'hi ha un nombre finit. Quan ja no en puguem creuar cap més, això voldrà dir que hem entrat per una aresta $[0,1]$ en un triangle en què l'altre vèrtex és 2. Aquest és, doncs, un triangle marcat amb $(0,1,2)$ i no és dels nous (els que tenen un vèrtex a V) perquè cap d'aquests triangles nous està marcat

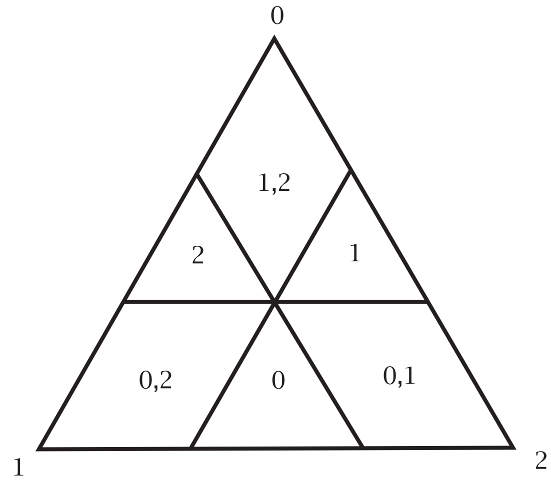

FIGURA 2

amb $(0,1,2)$. Hem trobat un triangle de la triangulació de T marcat amb $(0,1,2)$, tal com volíem demostrar.

Ara ve el procés de pas al límit. Prenem triangulacions $T_1, T_2, T_3, \ldots$ de T que són cada cop més i més fines. Es pot definir la *mida* d'una triangulació T_i com la del seu triangle més gran (el que posseeix dos punts que maximitzen la distància). (No és difícil de veure que les successives triangulacions baricèntriques de T tenen mides que tendeixen a zero.)

La funció $n : T \to \{0,1,2\}$ assigna als vèrtexs de T_i nombres que compleixen les hipòtesis del lema de Sperner. Per tant, T_i posseeix un triangle A_i marcat amb $(0,1,2)$. La successió dels baricentres B_i dels A_i és infinita i, essent T compacte, aquesta successió tindrà un punt límit Q. A tot entorn de Q hi ha infinits baricentres, per tant, a tot entorn de Q hi ha un triangle A_i. Tenim que Q és el límit dels vèrtexs d'aquests triangles, d'on surt que Q és el límit de punts marcats amb un 0 i, per continuïtat, com que els punts marcats amb un 0 van a l'interval $[0,1)$, tindrem que $r(Q) \in [0,1]$. Però Q és també el límit de punts marcats amb un 1, d'on resulta que $r(Q) \in [1,2]$; i Q és també el límit de punts marcats amb un 2 i tenim que $r(Q) \in [2,0]$. Això és una contradicció que ens diu que r no existeix i, en conseqüència, el teorema del punt fix de Brouwer és correcte.

L'argument és, de fet, constructiu. Es pren una triangulació T_1 de T; si $f : T \to T$ té un vèrtex fix, ja hem acabat. En el cas contrari, es pren una triangulació T_2 més fina que T_1, etc. Si a cap de les triangulacions $T_1, T_2, T_3, \ldots$ cada cop més fines, hi ha un vèrtex fix, podem variar lleugerament l'argument anterior així: assignem als punts de T que no siguin fixos per f un nombre 0, 1 o 2 de la manera següent. Prenem la fletxa $(t, f(t))$ i la traslladem, paral·lelament, al baricentre de T, de manera que t ocupi el baricentre.

La figura 2 indica el nombre que cal assignar a t.

Es compleixen així les hipòtesis del lema de Sperner per a les triangulacions $T_1, T_2, T_3, \ldots$, i a cada T_i hi haurà un triangle A_i marcat amb $(0,1,2)$. El $\lim_{i\to\infty} A_i$ és un punt fix Q perquè hi convergeixen successions de zeros, uns i dosos, i com que la fletxa $(Q, f(Q))$ no pot apuntar en tres direccions diferents, resulta que no hi ha cap fletxa a Q: $f(Q) = Q$. Aquest argument prova directament el teorema del punt fix de Brouwer, però no el teorema més fort de la inexistència de la retracció de T a ∂T.

En els cursos de topologia algebraica es demostra la inexistència de la retracció r observant que el diagrama commutatiu de funcions contínues

$$\begin{array}{ccc} \partial T & \xrightarrow{\mathrm{id}} & \partial T \\ {\scriptstyle j}\downarrow & & \| \\ T & \xrightarrow[r]{} & \partial T \end{array}$$

(on j és la inclusió canònica), indueix, mitjançant el functor d'homologia singular entera, un triangle commutatiu de grups abelians i homomorfismes

$$\begin{array}{ccc} H_{n-1}(\partial T; \mathbb{Z}) \cong \mathbb{Z} & \xrightarrow{\cong} & \mathbb{Z} \cong H_{n-1}(\partial T; \mathbb{Z}) \\ {\scriptstyle j_*}\downarrow & & \| \\ H_{n-1}(T) \cong 0 & \xrightarrow[r_*]{} & \mathbb{Z} \cong H_{n-1}(\partial T; \mathbb{Z}) \end{array}$$

que és impossible (T té dimensió n). El que succeeix és que en aquest argument el substrat finit i el pas a l'infinit han estat escamotejats pel functor d'homologia. En quin punt de la definició d'homologia té lloc el substrat finit i el pas al límit és una cosa que cal explicar en un curs d'homologia. Però es tracta d'un punt molt subtil i pot invalidar tot el resultat del curs, si no es fa prou bé.

8 Del finit a l'infinit en la teoria de nusos

Abandonarem ara la «topologia contínua» i anirem a la de varietats. Es tracta ara de mostrar que el substrat finit de l'existència d'una 3-varietat oberta i contractible, no homeomorfa a $\mathbb{R}^3$, és la teoria de nusos. D'aquesta manera col·locarem en un mateix nivell la teoria de nombres, la combinatòria i la teoria de nusos. Succeeix que entre aquestes tres teories hi ha interrelacions múltiples i molt belles, que explicaré cap al final.

Fem una mica d'història, que servirà per a centrar el problema que ara tenim entre mans. Som a finals del segle passat, quan la topologia neix del cervell de Poincaré, després d'un període de gestació que ocupa la meitat del segle. És l'època en què Poincaré ha demostrat el seu teorema de dualitat per a varietats triangulades i tancades. Aleshores, en el seu «Segon complement a l'Analysis Situs»[10]conjectura que una 3-varietat (compacta i sense frontera) ha de ser homeomorfa a la 3-esfera S^3 si té els mateixos grups d'homologia que S^3. Quatre anys més tard, demostra la falsedat de la seva pròpia conjectura en el seu «Cinquè complement a l'Analysis Situs»[11] mitjançant el famós contraexemple que avui du el nom de *varietat de Poincaré*. Es tracta d'una 3-varietat tancada P^3 que és homològicament com S^3, però en difereix en el grup fonamental (definit expressament per Poincaré). El grup fonamental de

10 *Proc. London Math. Soc.* 32 (1900), 277–308.
11 *Rendiconti Circ. Mat. Palermo.* 18 (1904), 45–110.

P^3 és una extensió central del grup cíclic de dos elements pel grup alternat de cinc xifres A_5. El grup fonamental de P^3 resulta ésser, doncs, un grup finit de cent vint elements, mentre que el de S^3 consta d'un únic element.[12] El contraexemple P^3 apareix en l'article de Poincaré citat abans i també, reproduït mostrant la seva simetria, en el meu article en català citat. És un diagrama de Heegaard que sempre ha suscitat en mi una gran perplexitat puix que Poincaré no dóna ni la més lleu indicació de com el pot haver obtingut, i no puc pas creure que es pugui deure a l'atzar.

Havent vist el mateix Poincaré que hi ha 3-esferes homològiques, com ara P^3, no homeomorfes a S^3, llença al final del seu «Cinquè complement» el famós repte que segueix obert, per a la vergonya dels geòmetres. Poincaré diu, en el millor estil gallec: «Restaria estudiar la pregunta: és possible que el grup fonamental de V^3 es redueixi a la substitució idèntica, sense que V^3 sigui S^3?» L'expectació negativa a aquesta pregunta és el que hem anomenat *pregunta* o *conjectura de Poincaré.*

Si no vaig errat, la primera «demostració» falsa publicada de la conjectura de Poincaré (una de les moltes que després s'han anat trobant), es deu a J. H. C. Whitehead. El 1934 va publicar un article, que es pot trobar en les seves obres completes, on, entre altres coses, «demostra» la conjectura de Poincaré. Whitehead va comprendre immediatament el seu error, perquè la seva demostració proporcionava un resultat més general que el que es buscava, puix que valia per a 3-varietats obertes, a més de per a les tancades; una situació similar a la trampa de Waldhausen que hem discutit abans. Whitehead, però, no va caure a la seva pròpia trampa i va sospitar de seguida que el seu argument era incorrecte. Amb un enginy extraordinari, va construir ràpidament una 3-varietat W^3 (la varietat de Whitehead) oberta (no compacta, sense frontera) i contractible (del tipus d'homotopia d'un punt), però no homeomorfa a $\mathbb{R}^3$.

Cal observar que el compactificat d'Alexandroff de $\mathbb{R}^3$ és S^3; el compactificat d'Alexandroff de W^3 no és una 3-varietat. Si ho fos, tindríem el desitjat contraexemple a la conjectura de Poincaré. En poques paraules, Whitehead va demostrar que la generalització de la conjectura de Poincaré en varietats obertes és falsa; un resultat anàleg al de Boileau-Zieschang que hem vist abans.

Es tracta ara de descriure el contraexemple W^3 de Whitehead. S'obté per un pas a l'infinit amb un substrat finit donat per la teoria de nusos.

Comencem estudiant el sistema de nusos (en direm un lligam) de la figura 3, que es coneix com a lligam de Whitehead.

1. El nus N_2 és trivial i la corba N_1, que és a $S^3\backslash N_2$, té nombre de lligam zero amb N_2 i és, per tant, homòloga a zero a $S^3\backslash N_2$. (Es pot veure directament que és homòloga a zero observant que N_1 és la vora d'un tor al complement de N_2.) Essent N_2 trivial, s'infereix que N_1 és també homòtopa a zero a $S^3\backslash N_2$. Aquesta és una propietat senzilla que utilitzarem més endavant.
2. Prenem un petit entorn tubular T^1 de N_1. Demostrarem ara que

$$i_\sharp : \pi_1(\partial T^1) \to \pi_1(S^3\backslash L),$$

l'homomorfisme induït entre els grups de Poincaré per la inclusió canònica $i : \partial T^1 \to S^3\backslash L$, és injectiu. Calculem $\pi_1(S^3\backslash L)$. Prenent els meridians x i y de

12 El lector interessat en aquestes coses pot consultar el meu article en català «Punts de vista sobre el problema de Poincaré» a *El desenvolupament de les matemàtiques al segle* XIX, Arxius de la Secció de Ciències, LXXV, IEC 1984; o el meu llibre en anglès *Tessel·lacions clàssiques i 3-varietats*, Springer, 1987.

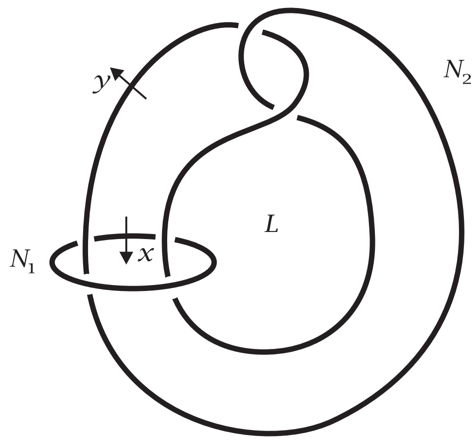

FIGURA 3

la figura 3, obtenim la presentació de $\pi_1(S^3\backslash L)$ següent:

$$\langle x, y \quad | \quad x(yx^{-1}y^{-1}xy^{-1}x^{-1}y) = (yx^{-1}y^{-1}xy^{-1}x^{-1}y)x\rangle.$$

El grup fonamental de ∂T^1 està generat per una corba paral·lela a N_1 que anomenarem m, i per la corba x que anomenarem l. La corba m, pensada a $\pi_1(S^3\backslash L)$, representa la paraula $x^{-1}y^{-1}xyx^{-1}yxy^{-1}x^{-1}y$. Hem de demostrar que si $i_\sharp(m^a t^b)$ és l'element trivial, aleshores $a = b = 0$. Definim l'homomorfisme $\pi_1(S^3\backslash L) \to C_2 * C_2$ mitjançant $x \mapsto \beta\alpha$, $y \mapsto \alpha$, on α genera el primer factor C_2 i β el segon factor C_2 del producte lliure $C_2 * C_2$. Pot veure's que aquesta assignació és un homomorfisme perquè l'única relació $xw = wx$, on $w = yx^{-1}y^{-1}xy^{-1}x^{-1}y$ va a la identitat. En efecte:

$$w \mapsto \alpha\alpha\beta\alpha\beta\alpha\alpha\alpha\beta\alpha = (\beta\alpha)^3.$$

En aquest homomorfisme $m \mapsto (\beta\alpha)^4$. Com que la paraula $\beta\alpha$ és reduïda, $(\beta\alpha)^4$ té ordre infinit a $C_2 * C_2$. Suposem que $m^a l^b$ és contractible a $S^3\backslash L$. Aleshores, també és contractible a $S^3\backslash N_1 \supset S^3\backslash L$. Però la corba m és contractible a $S^3\backslash N_1$ i se segueix que l^b és contractible a $S^3\backslash N_1$; essent $l = x$ un generador de $\pi_1(S^3\backslash N_1) \cong \mathbb{Z}$, deduïm que $b = 0$. És a dir, m^a és contractible a $S^3\backslash L$, la qual cosa implica que $(\beta\alpha)^{4a}$ és trivial, i això només passa si $a = 0$, perquè $(\beta\alpha)^4$ té ordre infinit a $C_2 * C_2$. D'aquesta manera hem demostrat que $i_\sharp : \pi_1(\partial T^1) \to \pi_1(S^3\backslash L)$ és injectiva.

3. Encara necessitarem un tercer resultat de la teoria de nusos. Demostrarem que si T_2 és un petit entorn tubular de N_2, també és injectiu l'hoomorfisme següent induït per la inclusió:

$$\pi_1(\partial T_2) \rightarrowtail \pi_1(S^3\backslash L).$$

La raó és ben òbvia perquè el lligam de Whitehead és *intercanviable*: hi ha una involució de (S^3, L) que envia N_1 a N_2, i recíprocament (vegin la figura 4).

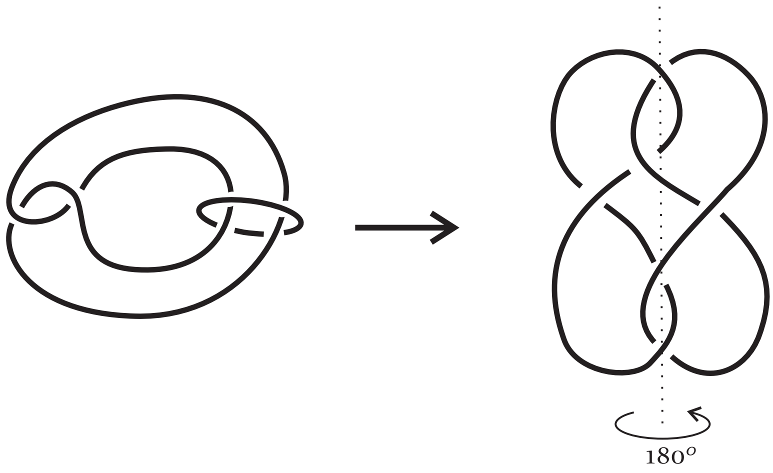

FIGURA 4

Fins aquí, el substrat finit de la nostra construcció infinita. Ja és hora de definir la famosa varietat de Whitehead. Es parteix d'un tor sòlid T_1 contingut a S^3 i desnuat (figura 5).

Dintre de T_1 prenem un tor sòlid T_2, tal com s'indica en la figura 5, *i es procedeix inductivament amb T_2 com si fos T_1*. Aleshores, $S^3 \setminus \bigcap T_i$ és una 3-varietat oberta i contractible diferent de $\mathbb{R}^3$, que anomenarem W^3: la varietat de Whitehead. Parin esment que W^3 és el resultat de treure de S^3 un tancat compacte $\bigcap T_i$, d'on resulta que W^3 és un obert de S^3 i és, per tant, una varietat triangulable (amb una infinitat de tetràedres). La naturalesa de $\bigcap T_i$ no és pas fàcil d'entendre. El meridià m de la figura 5 és la vora d'un disc a T_1 que talla $\bigcap T_i$ en un conjunt de Cantor. És a dir, $\bigcap T_i$ és una mena de conjunt de Cantor $\times \mathbb{R}$ lligat amb si mateix d'una manera molt complicada.

W^3 pot ésser descrita d'una altra manera. Anomenem T^i a la clausura de $S^3 \setminus T_i$. Aleshores $W^3 = \bigcup T^i$. Observin que $T^{i-1} \subset T^i$. Vegem ara com es relaciona aquesta construcció amb el lligam de Whitehead. Comparant la figura 5 amb la figura 3, s'observa que $N_1 = m$ i N_2 és l'ànima de T_2. Cal notar que T^1 (l'exterior de T_1 a S^3) té $N_1 = m$ per ànima.

La propietat 1 del lligam L implica, per tant, que $\pi_1(T^1)$, generat per $N_1 = m$, és enviat a zero per la inclusió canònica:

$$i_1 : \pi_1(T^1) \to \pi_1(T^2),$$

perquè N_1 és homòtop a zero a $S^3 \setminus N_2$, que té el tipus d'homotopia de la clausura de $S^3 \setminus T_2$, és a dir, T^2.

Puix que totes les parelles $(T^2, T^1), \ldots, (T^n, T^{n-1}), \ldots$ són homeomorfes, obtenim per inducció que tots els homomorfismes i_m induïts per inclusió: $\pi_1(T^1) \xrightarrow{i_1} \pi_1(T^2) \xrightarrow{i_2} \pi_1(T^3) \xrightarrow{i_3} \cdots$ són zero.

Donat un llaç a $W^3 = \bigcup T^i$, com que és un compacte, necessàriament ha de caure dintre d'algun T^i, la qual cosa implica que la seva imatge a T^{i+1} és homòtopa a zero. Així deduïm que $\pi_1(W^3)$ és trivial. D'altra banda, si prenem $f : S^m \to W^3$ contínua,

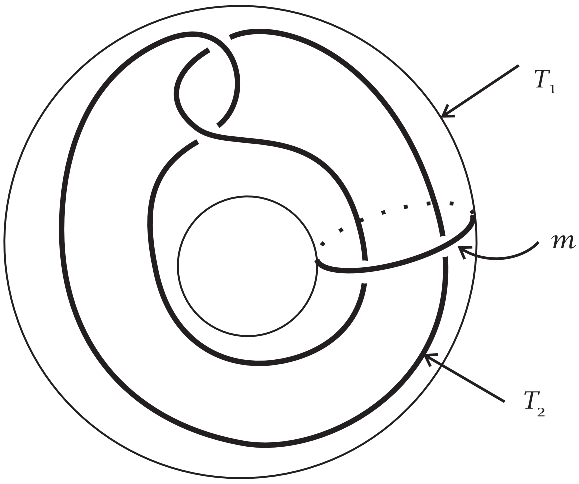

FIGURA 5

$f(S^m)$ estarà contingut, per compacitat, en algun T^i. Però T^i té el tipus d'homotopia de S^1 i f és homòtopa a zero a T^i (i, per tant, a W^3). Això demostra que $\pi_m(W^3) = 1$, per a tot $m \geq 1$. Com que W^3 és un políedre (un obert de S^3), es dedueix que W^3 és contractible.

Vegem ara que W^3 no és homeomorfa a $\mathbb{R}^3$. La diferència es troba en l'infinit. En el cas de $\mathbb{R}^3$, si es compactifica aquest espai amb un punt denotat ∞, els entorns de $\mathbb{R}^3 + \infty$ al voltant del nou punt són boles tals que, sense ∞, tenen el tipus d'homotopia de la 2-esfera i són, per tant, simplement connexes. En altres paraules, $\mathbb{R}^3$ és una unió creixent de boles, mentre que W^3 és una unió creixent de tors sòlids, amb la peculiaritat que el tor enèsim es posa dintre del tor $(n+1)$-èsim com T_2 ho fa dintre de T_1. Per això mateix, podem esperar que T^1 no estigui contingut a cap compacte amb complement (entorn de ∞ a la compactificació d'Alexandroff) que sigui simplement connex. És a dir, W^3 *no és simplement connexa a l'infinit.* Per tant, per a distingir $\mathbb{R}^3$ de W^3 utilitzarem la següent propietat òbvia de $\mathbb{R}^3$: tot compacte de $\mathbb{R}^3$ està contingut en un altre compacte (una bola) amb complement simplement connex (i. e. que té grup fonamental trivial i és connex).

Vegem ara que aquesta propietat topològica de $\mathbb{R}^3$ no és pas compartida per W^3. En efecte, vegem que el compacte T^1 no està contingut a cap compacte K de W^3 que tingui complement simplement connex. Suposem que el contrari és cert.

Jugarem ara amb les dues descripcions de W^3. Recordem que

$$W^3 = S^3 \backslash \bigcap T_i = \bigcup T^i.$$

Si T^1 està contingut en un compacte, aquest compacte K està contingut en algun $\overset{\circ}{T}{}^m$ i, per tant, $W^3 \backslash K \supset W^3 \backslash \overset{\circ}{T}{}^m = T_m$. Aleshores, el meridià x de T_m seria un element de $\pi_1(W^3 \backslash K) = 0$ i aquest meridià seria contractible a

$$W^3 \backslash K \subset W^3 \backslash T^1 \subset \overline{W^3 \backslash T^1} = T_1 \backslash \bigcap T_i.$$

Vegem ara que això és fals. En efecte, tenim els homomorfismes induïts per les inclusions:

$$\pi_1(T_1\backslash T_2) \xrightarrow{i_2} \pi_1(T_1\backslash T_3) \xrightarrow{i_3} \pi_1(T_1\backslash T_4) \to \cdots \to \pi_i(T_1\backslash \bigcap T_i) = \varinjlim \pi_1(T_1\backslash T_i)$$

i el meridià x de T_m cau dintre de $T_1\backslash T_m$. N'hi ha prou de comprovar que:

(A) $j_\sharp : \pi_1(\partial T_m) \rightarrowtail \pi_1(\overline{T_1\backslash T_m})$ és injectiu, i $j_\sharp$ és l'homomorfisme induït per la inclusió. D'aquesta manera, $j_\sharp(x) \neq 0$ a $\pi_1(T_1\bar{\backslash} T_m)$.

(B) La successió d'homomorfismes induïts per inclusió $i_2, i_3, i_4, \ldots$ és una successió d'injeccions. Aleshores, $j_\sharp$ no pot morir a cap $\pi_1(T_1\backslash T_i)$, $i = 2, 3, \ldots$ i representa, per tant, un element no trivial del límit directe del sistema $i_1, i_2, i_3, \ldots$, que és $\pi_1(T_1\backslash T_i)$. Així, x no és contractible a $T_1\backslash \bigcap T_i$, tal com volíem demostrar.

Demostrarem tot això per inducció, usant el teorema de Van Kampen. Suposem que $\pi_1(T_{n-2}\backslash T_{n-1}) \to \pi_1(T_1\backslash T_{n-1})$ és injectiva per a tot $n > 3$ i vegem que és cert per a $n + 1$. (Per a $n = 3$, l'homomorfisme és $\pi_1(T_1\backslash T_2) \to \pi_1(T_1\backslash T_2)$, que és la identitat.)

Analitzem què significa la propietat 2 de L. Dèiem que

$$\pi_1(\partial T^1) \rightarrowtail \pi_1(S^3\backslash L),$$

que equival a $\pi_1(\partial T_1) \rightarrowtail \pi_1(T_1\backslash T_2)$. La propietat 3 de L diu que

$$\pi_1(\partial T_2) \rightarrowtail \pi_1(S^3\backslash L),$$

que equival a $\pi_1(\partial T_2) \rightarrowtail \pi_1(T_1\backslash T_2)$. La propietat 3 i la hipòtesi d'inducció diuen que la composició següent és injectiva:

$$\pi_1(\partial T_{n-1}) \overset{3}{\rightarrowtail} \pi_1(T_{n-2}\backslash T_{n-1}) \overset{\text{inducció}}{\rightarrowtail} \pi_1(T_1\backslash T_{n-1})$$

i aquesta és la propietat (A) que volíem demostrar.

La propietat 2 diu que aquest homomorfisme és injectiu:

$$\pi_1(\partial T_{n-1}) \overset{2}{\rightarrowtail} \pi_1(T_{n-1}\backslash T_n).$$

Fem esment que la intersecció $(T_1\backslash T_{n-1}) \bigcap (T_{n-1}\backslash T_n)$ té el tipus d'homotopia de ∂T_{n-1}. Pel teorema de Van Kampen, les dues fletxes ϕ i ψ del diagrama següent són injectives:

$$\begin{tikzcd}
\pi_1(\partial T_{n-1}) \arrow[r] \arrow[d] & \pi_1(T_1\backslash T_{n-1}) \arrow[d, "\phi"] \\
\pi_1(T_{n-1}\backslash T_n) \arrow[r, "\psi"'] & \pi_1(T_1\backslash T_n)
\end{tikzcd}$$

perquè es té que

$$(T_1\backslash T_{n-1}) \bigcup (T_{n-1}\backslash T_n) = T_1\backslash T_n.$$

La fletxa ψ és el pas següent de la inducció, que queda així provada, mentre que la fletxa ϕ és l'afirmació (B) que volíem demostrar.

Per tant, W^3 no és homeomorf a $\mathbb{R}^3$.

Una propietat notable de W^3 és que $W^3 \times \mathbb{R} \cong \mathbb{R}^4$. El lector sabrà fer això com a exercici.

He escollit aquest exemple per a il·lustrar com la teoria de nusos es troba en el centre dels problemes de la topologia de les 3-varietats obertes. També es troba en el centre de la topologia de les 4-varietats. El propi M. Freedman, el que va demostrar la conjectura de Poincaré topològica en dimensió 4, va utilitzar de manera essencial la varietat de Whitehead.[13] És una bona ironia del destí que allò que va servir de contraexemple a una «demostració» de la conjectura de Poincaré en dimensió 3 va servir també per a demostrar-la en dimensió 4!

No és pas aquest el lloc on explicar de quina manera intervé W^3 en aquest problema 4-dimensional. El lector interessat pot llegir M. Freedman i F. Quinn, *Topologia de 4-varietats*, publicat per la Princeton University Press. Però vull indicar aquí que la teoria de nusos és tan essencial per a la geometria com ho és la teoria de nombres per a tota la matemàtica.

Podem trobar altres aspectes del tema de què hem tractat aquí al si del càlcul infinitesimal, però es tracta d'exemples tan coneguts i debatuts que en tinc prou d'adreçar el lector a algun dels múltiples llibres que expliquen el desenvolupament del càlcul des d'un punt de vista històric o, com en el llibre citat d'O. Toeplitz, genètic.

Un altre tema més dur, però molt interessant, és el de la curvatura a superfícies polièdriques i les seves relacions amb superfícies suaus. Cal remuntar-se fins a Descartes i acabar amb els treballs d'Alexandroff i Pogorelov, si ens volem fer una idea cabal de la meravellosa bellesa d'aquesta relació.

I, per acabar, voldria dir que entre els substrats de les anteriors construccions infinites hi ha relacions sorprenents. Per exemple, entre la teoria de nusos i la combinatòria hi va haver tot de relacions importants a l'inici de la teoria de nusos (em refereixo als treballs de Reidemeister, Goeritz, Alexander, Fox i l'escola japonesa contemporània de Fox), però aquesta relació ha tingut una revifada important ben recentment, quan un nombrós grup de matemàtics ha creat una nova branca de la teoria de nusos que jo anomenaria *teoria combinatòria de nusos*. Aquests treballs, que són encara en un estat incipient i s'assemblen molt als de la clàssica teoria de grafs, han interessat molts físics teòrics. (En un treball del professor Antonio Fernández Rañada sobre l'explicació del llamp en bola, aparegut a *Nature*, s'hi trobarà una curiosa aplicació de tot això a la física.) Aquesta mútua relació amb els físics ha proporcionat valuoses idees que també han trobat (mitjançant la teoria de nusos) la seva aplicació en la troballa de nous invariants de les 3-varietats tancades.

També recentment, la teoria de nusos ha tingut un poderós aliat en la geometria riemanniana, de la mà de W. Thurston. Aquest matemàtic ha generalitzat (revitalitzant unes recerques anteriors de Satake) el concepte de varietat amb la idea de calidoscopi (*orbifold*) on les singularitats són lligams i àdhuc grafs en una 3-varietat tancada. Ell ha posat de manifest la relació entre els nusos i la geometria hiperbòlica. Com que el grup de les isometries d'aquesta geometria és un grup de Lie complex, té sentit parlar dels seus subgrups aritmètics. És així com es troben relacions sorprenents entre els nusos i la teoria de nombres. Per exemple, el volum d'un nus «aritmètic» pot expressar-se mitjançant les funcions clàssiques de la teoria de nombres.

Qui primer va observar aquesta mena de relació va ser L. Bianchi a la fi del segle

13 Sóc del parer que la demostració de Freedman no ha passat encara l'examen crític d'un nombre *prou elevat* d'especialistes.

passat, quan va demostrar el fet següent:

> El nombre de punts cuspidals del quocient de l'espai hiperbòlic per l'acció del grup $\mathrm{PSL}(2, \mathcal{A}(D))$, on $\mathcal{A}(D)$ és l'anell dels enters del cos $\mathbb{Q}(\sqrt{-D})$, (D és un enter positiu lliure de quadrats), coincideix amb el nombre de classes d'ideals de l'anell $\mathcal{A}(D)$.

Aquest bellíssim teorema relaciona els nusos amb els nombres, puix que els punts cuspidals poden completar-se, tancant-los amb un nus.

Una altra relació remarcable entre els nusos i els nombres és la que procedeix dels nusos fibrats i, en general, dels invariants cada cop més sofisticats que troben els matemàtics que es dediquen als nusos. Aquesta relació no ens ha de sorprendre pas per tal com tots dos objectes, nusos i nombres, sembla que es trobin a la base de tota la matemàtica.

Espero que algun dia tingui temps per a posar de manifest aquestes relacions tan variades i suggeridores. Ara, però, no voldria seguir abusant de la seva paciència, ans agrair-los l'atenció que m'han dedicat. Moltes gràcies.

Departamento de Geometría y Topología
Facultad de Matemáticas
Universidad Complutense
28040 Madrid, España
montesin@eucmax.sim.ucm.es